

The Greek Review of Social Research

Vol 42 (1981)

42-43

Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981)

Στεργίου Μπαμπανάσης

doi: [10.12681/grsr.416](https://doi.org/10.12681/grsr.416)

Copyright © 1981, Στεργίου Μπαμπανάσης

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Μπαμπανάσης Σ. (1981). Η διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ου αιώνα (1900-1981). *The Greek Review of Social Research*, 42, 110–144. <https://doi.org/10.12681/grsr.416>

ή διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)

του
Δρα Στέργιου Μπαμπανάση
Καθηγητή Πανεπιστημίου Βουδαπέστης

1. εισαγωγικές παρατηρήσεις για την έννοια της φτώχειας

Η έρευνα και ο προσδιορισμός της έννοιας, των μορφών και των διαστάσεων της φτώχειας μπορούν να συμβάλουν στην εξάλειψή της. Γενικά, η πλήρης επίγνωση ενός προβλήματος αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη λύση του.

Η φτώχεια είναι ένα άπ' τά πιά επίμαχο πρόβλημα της εποχής μας που έχει μακρά προϊστορία· αποτελεί άντικείμενο έρευνας και συζήτησης επί ενάμισυ περίπου αιώνα. Η συζήτηση αυτή έχει περάσει στην ιστορία των κοινωνικών επιστημών σάν συζήτηση για τό πρόβλημα της αβλιότητας, της απόλυτης και σχετικής εξαθλίωσης. Γύρω άπ' τό θέμα αυτό υπάρχει πλούσια διεθνής βιβλιογραφία. Χωρίς νά υπαισέλθουμε σε λεπτομέρειες, θά διατυπώσουμε σε συντομία πρώτα τη γνώμη μας για την έννοια και τις μορφές της φτώχειας.

Μέ τον όρο *φτώχεια* έννοώ μιά κατάσταση, ένα βιοτικό επίπεδο κάτω από τό ελάχιστο όριο διαβίωσης ή κάτω από τό μέσο βιοτικό επίπεδο. Από τόν παραπάνω όρισμό εξάγεται ότι ή φτώχεια μπορεί νά είναι φυσική ή κοινωνική, απόλυτη ή σχετική.

Γιά *φυσική ή απόλυτη φτώχεια* μπορούμε νά μιλάμε όταν ο βαθμός ικανοποίησης των βασικών αναγκών διατροφής, ένδυμασίας, κατοικίας, παιδείας, πολιτισμού κτλ. είναι κάτω από τό βιολογικά άναγκαίο ελάχιστο όριο διαβίωσης. Καί ή φυσική φτώχεια έχει τις κοινωνικές της διαστάσεις, άφ' ενός γιατί οι αίτιες της είναι βασικά κοινωνικές και άφ' έτερου γιατί τό βιολογικά άναγκαίο όριο διαβίωσης μεταβάλλεται από εποχή σε εποχή, από χώρα σε χώρα. Πέρα άπ' αυτό, ή *άπόλυτη φτώχεια* έχει και μιά διαχρονική διάσταση: τη χειροτέρευση των συνθηκών διαβίωσης σε μιά δοσμένη περίοδο σε σχέση με μιά προηγούμενη, πράγμα που συντελείται όχι συνέχεια αλλά περιοδικά. Η *σχετική ή κοινωνική φτώχεια* έχει επίσης τουλάχιστο τρεις διαστάσεις: Η μία είναι ή διαμόρφωση του βιοτικού επιπέδου σε σύγκριση με τό κοινωνικά άναγκαίο ελάχιστο όριο διαβίωσης, με τό βαθμό οικονομικής ανάπτυξης, ή σχέση των ικανοποιημένων αναγκών σε σύγκριση με τις υφιστάμενες ανάγκες που αυξάνουν συνεχώς, δηλαδή ή *εξέλιξη του βαθμού ικανοποίησης των αναγκών*. Η δεύτερη διάσταση είναι ή *διαμόρφωση του βιοτικού επιπέδου της εργατικής τάξης σε σύγκριση με τό επίπεδο της αστικής τάξης, ή γενικότερα των φτωχών, μη προνομιούχων στρωμάτων, σε σχέση με τά πλούσια, προνομιούχα στρώματα*. Η τρίτη διάσταση είναι ή *σύγκριση του βιοτικού επιπέδου μιάς χώρας με τό επίπεδο άλλων χωρών*. Τέλος, πρέπει νά κάνουμε διάκριση της *ύλικής φτώχειας*, που συνδέεται με την έλλειψη υλικών αγαθών, της *πνευματικής-έκπολιτιστικής φτώχειας*, που συνδέεται με την έλλιπή ικανοποίηση των πνευματικών, έκπολιτιστικών αναγκών και της *εργασιακής φτώχειας*, που είναι συνέπεια των άθλιων συνθηκών εργασίας, του μονότονου χαρακτήρα της εργασίας, της έλλειψης του δημιουργικού στοιχείου στη δουλειά.

Στη συνέχεια θά εξετάσουμε τις παραπάνω μορφές

ΠΙΝΑΚΑΣ 1. Η διαμόρφωση των πραγματικών μέσων ημερομισθίων των εργατών στην Ελλάδα, 1920-1981

Έτος	Πραγματικό ημερομίσθιο	Έτος	Πραγματικό ημερομίσθιο	Έτος	Πραγματικό ημερομίσθιο	Έτος	Πραγματικό ημερομίσθιο
1920	100,0	1938	100,0	1959	100,0	1972	100,0
1921	...	1945	45,0	1960	103,5	1973	96,5
1922	147,7	1946	46,3	1961	108,1	1974	92,6
1923	...	1947	68,5	1962	114,9	1975	98,9
1924	106,2	1948	55,9	1963	117,9	1976	109,5
1925	...	1949	51,7	1964	124,0	1977	117,7
1926	105,8	1950	47,7	1965	130,2	1978	129,1
1927	...	1951	48,7	1966	139,1	1979	109,7
1928	92,9	1952	...	1967	149,2	1980	109,3
1929	...	1953	57,1	1968	159,2	1981	107,2
1930	97,9	1954	63,5	1969	167,0		
1931	97,3	1955	98,1	1970	172,5		
1932	88,0	1956	99,9	1971	184,3		
1933	...	1957	104,9				
1934	81,5	1958	109,0				
1935	91,4	1959	125,0				
1936	87,2						
1937	90,2						
1938	92,8						
1939	96,0						

Πηγή: Υπολογισμοί δικού μου με βάση επίσημα ή άνεπισημα στοιχεία. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες: Στέργιο Μπαμπανιά, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, Πίνακες 176-196, σελ. 347-360 (χειρόγραφο).

Παρατήρηση: Οι υπολογισμοί για το 1980-81 είναι προκαταρκτικοί, στηρίζονται στα επίσημα στοιχεία της ΕΣΥΕ και του ΣΕΒ και άφορου το μέσο βιομηχανικό ημερομίσθιο. Βλ. *Δελτίο ΣΕΒ*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1981, και *Οικονομικό Ταχυδρόμο*, 7/1/1982.

φτώχειας, ὅπως ἐξελιχθηκαν στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὸν 20ό αἰώνα, δηλαδὴ ἀπὸ τὸ μεταίχμιό τοῦ αἰώνα ὡς τὴς μέρες μας (1900-1981). Ἡ ἱστορική θεώρηση τῆς φτώχειας μπορεῖ νὰ μᾶς βοηθήσει στὴν καλύτερη κατανόηση τῆς διαδικασίας ἐξέλιξής της, στὴν ἀποκάλυψη τῶν σημερινῶν της μορφῶν καὶ διαστάσεων καὶ στὸν προσδιορισμὸ τῆς πολιτικῆς ποῦ θὰ ὀδηγήσει, στὸ μέλλον, στὴν ἐξάλειψή τους.

2. ἡ διαμόρφωση τῆς φυσικῆς, ἀπόλυτης φτώχειας

2.1. Ἡ ἐξέλιξη τῶν πραγματικῶν μέσων ημερομισθίων καὶ μισθῶν (1900-1981)

Ἀπὸ τοὺς σχετικούς υπολογισμοὺς μας, καταλήγουμε στὰ ἑξῆς συμπεράσματα:

α) Τὰ μέσα πραγματικά ημερομίσθια τῶν εργατῶν στὴν Ἑλλάδα στὸ μεταίχμιό τοῦ αἰώνα ἀξήθηκαν, ἀλλὰ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου μειώθηκαν· στὸ πρώτο μιστὸ τῆς δεκαετίας τοῦ 1920 παρουσιάσαν ὑψωτική τάση, ἐνῶ στὴν περίοδο μεταξύ 1927-1939 πτωτική τάση. Ἡ μείωση συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ δευτέρου παγκοσμίου πολέμου (βλέπε Πίνακα 1 καὶ Διάγραμμα 1).

β) Ἡ ἀγοραστική δύναμη τῶν μέσων ημερομισθίων καὶ μισθῶν ἦταν καὶ στὴν περίοδο 1945-1951 μικρότερη σὲ σχέση μὲ τὴν προπολεμική περίοδο, ἀλλὰ ἀργότερα σημείωσε αὐξηση, φτάνοντας καὶ ξεπερνώντας τὸ 1956 τὸ προπολεμικὸ ἐπίπεδο τοῦ 1939. Ἡ αὐξηση συνεχίστηκε καὶ στὴν περίοδο 1956-1972, ἀλλὰ τὸ 1973-75 ἔχουμε μείωση· τὸ 1976-78 παρουσιάστηκε

πάλι αὐξητική τάση, ἀλλὰ στὴν περίοδο 1979-1981 σημειώθηκε νέα πτώση (βλ. Πίνακα 1 καὶ Διάγραμμα Π).

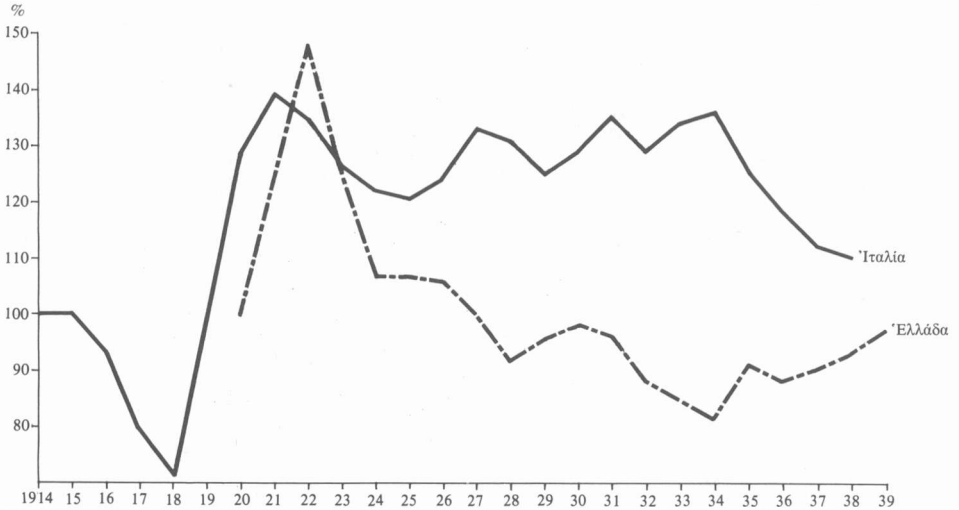
γ) Παρόμοιες εἶναι οἱ ροπές στὴν ἐξέλιξη τῶν πραγματικῶν μισθῶν ὑπαλλήλων.

Στὴν πτώση τῶν πραγματικῶν ημερομισθίων καὶ μισθῶν στὴν περίοδο τοῦ μεσοπολέμου συνέβαλε ἀποφασιστικά ἡ μεγάλη οικονομική κρίση τοῦ 1929-33 καὶ ἡ ἀθρόα εἰσροή τῶν προσφύγων. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ γνώμη τοῦ τότε τμηματάρχη τοῦ Διεθνούς Γραφείου Ἑργασίας, Κ. Τιχίρν, ποῦ ἐπισκέφτηκε τὸ 1929 τὴν Ἑλλάδα: «Λυποῦμαι νὰ σᾶς εἶπω ὅτι ἡ ἐντύπωση τὴν ὁποῖαν ἀπεκράμωσα κάθε ἄλλο παρά καλὴ εἶναι... ἡ κατάσταση τῶν εργατῶν γενικῶς εἶναι κακή. Τὰ ημερομίσθια εὐρίσκονται εἰς ἀπελπιστικῶς χαμηλὸν ἐπίπεδο».¹

Ἡ πτώση τῆς ἀγοραστικῆς δύναμης τῶν μισθῶν καὶ ημερομισθίων στὴν περίοδο τῶν πολέμων καὶ·στὰ πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια θεωρεῖται κυρίως ἀποτέλεσμα τῶν καταστροφῶν τῶν πολέμων καὶ τῆς μαζικῆς ἀνεργίας. Ἡ ἀνοδικὴ τάση τῶν πραγματικῶν μισθῶν καὶ ημερομισθίων στὴν περίοδο 1956-1972 ὀφείλεται βασικά στὴν ταχύρρυθμὴ οικονομικὴ ἀνάπτυξη, στὴ μείωση τῆς μαζικῆς ἀνεργίας, στὴ μαζικὴ μετανάστευση καὶ στὴν ἐντεινόμενη ἀπὴ τῆς εργατικῆς τάξης. Ἡ μαζικὴ μετανάστευση ἀλλάξε ριζικὰ τὸ συσχετισμὸ στὴν ἀγορὰ ἐργασίας, μείωσε τὴν προσφορά ἐργασίας σὲ μιὰ περίοδο ποῦ αὐξήθηκε ἡ ζήτηση ἐργα-

1. Βλ. ἐφημερίδα Ἀκρόπολις, 21/4/1929, καὶ Σ. Κλαδά, *Ἡ ἐργατικὴ μας πολιτικὴ καὶ νομοθεσία*, Ἀθῆνα, 1945, σελ. 57-58.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Ι. Ἡ ἐξέλιξη τῶν μέσων πραγματικῶν ἡμερομισθίων τῶν ἐργατῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ Ἰταλία, 1915-1939

σίας λόγω τῆς ταχύρρυθμης ἀνάπτυξης. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἀξίωσης τῶν εἰσοδημάτων ἐπέδρασαν καὶ τὰ μεταναστευτικὰ ἐμβάσματα. Θετικὴ ἐπίδραση εἶχε ἐπίσης στὴν ἀξίωση τῶν μισθῶν ἡ ἀνατροπὴ τοῦ δικτατορικοῦ καθεστώτος τὸ 1974. Ἡ πτώση τῆς ἀγοραστικῆς δυνάμεις τῶν μισθῶν καὶ ἡμερομισθίων στὴν περίοδο 1973-75 καὶ 1979-81 εἶναι συνέπεια ἐν μέρει τῆς ἀσυνάρτητης οικονομικῆς πολιτικῆς τῆς δικτατορίας καὶ ἐν μέρει τῆς οικονομικῆς κρίσης, τοῦ στασιμοληθωρισμοῦ.

Ἡ παραπάνω γενικὴ εἰκόνα, ὁμως, διαφοροποιεῖται ἀν ἐξετάσουμε ξεχωριστὰ τὶς διάφορες κατηγορίες τῶν ἀναγκῶν καὶ τὰ διάφορα στρώματα τῶν φτωχῶν.

2.2. Ὁ ὑποσιτισμὸς καὶ ἡ ὑποχώρησή του

Ὁ ὑποσιτισμὸς ἀποτελεῖ μιὰ ἀπ' τὶς πιὸ χειροπιαστὲς ἐκδηλώσεις τῆς φυσικῆς φτώχειας. Στὶς πρώτες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας ὁ ὑποσιτισμὸς ἦταν σοβαρὴ μάστιγα γιὰ τὸν ἐλληνικὸ πληθυσμὸ, ἰδιαιτέρα γιὰ τὰ στρώματα τῶν ἐργατῶν καὶ ἀγορτῶν. Εἶναι χαρακτηριστικὴ ἡ εἰκόνα πού μᾶς δίνει ἓνα ἔγγραφο τοῦ 1906 γιὰ τὶς συνθήκες διατροφῆς τῶν ἐργατῶν τοῦ Πειραιᾶ: «Ἡ τροφή δλων τούτων (δηλαδὴ τῶν ἐργατῶν) ἐν ταῖς ἐργασίμοις ἡμέραις εἶναι ξηροφαγία μὲ ρέγγες, ντομάτες, σταφύλια καὶ μὲ τυρὸν καὶ σαρδέλες ἐσχά-

της ποιότητος...».² Σὲ ὑπόμνημα τοῦ Ἑργατικοῦ Κέντρου τῆς Ἀθήνας πού ὑποβλήθηκε στὴ Διπλὴ Βουλὴ τὸ 1911 ἀναφέρονται τὰ ἐξῆς γιὰ τοὺς ἀρτεργάτες: «Ἡ δὲ εἰς τοὺς ἐργάτας παρεχομένη παρὰ τοῦ ἐργοδότη τροφή εἶναι ἀνεπαρκεστάτη καὶ ἀθλία, τοιαύτη, ὥστε ὁ ἐργάτης ἀρτοποιός, ὁ παρασκευάζων τὸν ἄρτον τῶν ἄλλων νά πεινᾷ κατὰ σχῆμα ὀξύμωρον!...».³ Οἱ ναυτεργάτες ζοῦσαν «μιὰ ζωὴ σκυλίσια. Μεγάλη καταπίεση, λίγη τροφή, πολλές ὥρες δουλειᾶς».⁴

Γιὰ τὴν περίοδο πρὶν τὸν πρῶτο παγκόσμιο πόλεμο ὁ καθηγητὴς Ζολώτας γράφει δι «ἡ διαίτα τοῦ Ἑλλήνου ἐργάτου ὑπῆρξε πάντοτε πολὺ ἀπλή, καὶ σήμερον (δηλ. τὸ 1926) δὲ ἀκόμη συνίσταται συνήθως ἀπὸ λαχανικά καὶ ἰχθεῖς... Ἡ διατροφή τοῦ Ἑλλήνου ἐργάτου δὲν δύνανται συνεπῶς οὐδὲ πόρρωθεν νά συγκριθῆ πρὸς τὴν τοῦ Ἑυρωπαϊοῦ συναδέλφου του...».⁵ Παρόμοιες διαπιστώσεις κάνει καὶ ὁ καθηγητὴς Χαριτάκης γιὰ τὶς συνθήκες ἐνδymασίας καὶ διατροφῆς τοῦ Ἑλ-

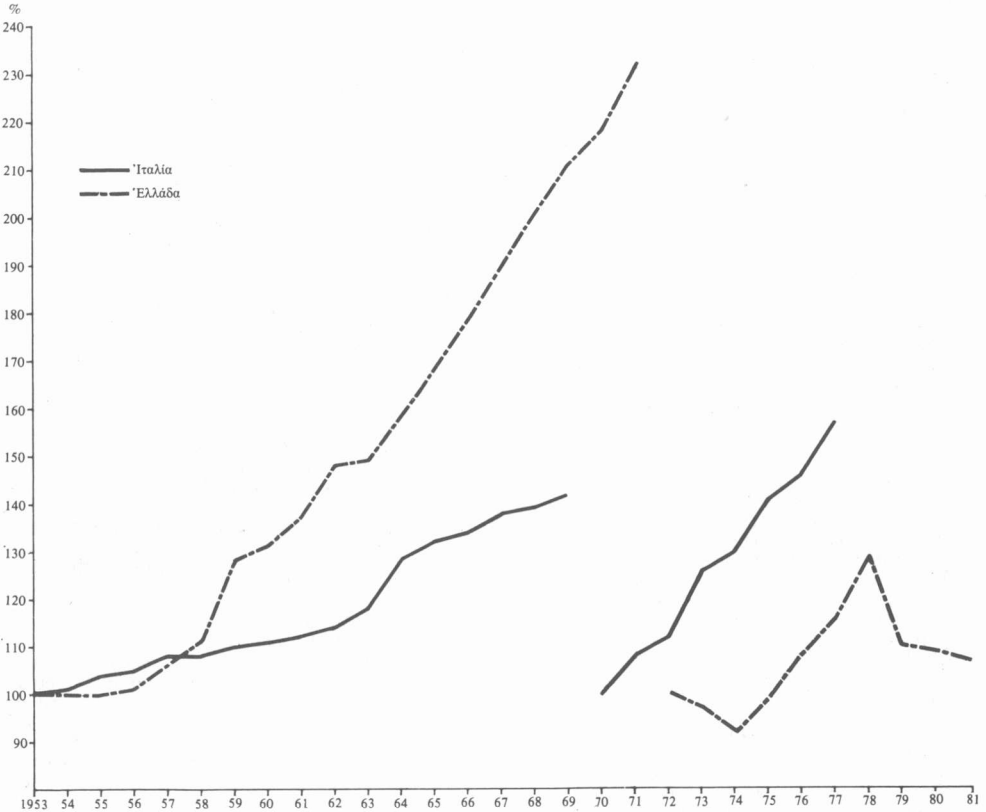
2. Βλ. Γ. Κορδάτου, *Ἱστορία τοῦ ἐλληνικοῦ ἐργατικοῦ κινήματος* (δεύτερη ἐκδόση), ἐκδότης Π.Δ. Καραβᾶκος, 1956, σελ. 207-211, 216-229.

3. *Στὸ ἴδιο*.

4. *Στὸ ἴδιο*, σελ. 190.

5. Ζ. Ζολώτα, *Ἡ Ἑλλάς εἰς τὸ στάδιον τῆς ἐκβιομηχανίσεως*, ἐκδοτικὸς οἶκος «Ἐλευθερουδάκης», ἐν Ἀθήναις, 1926, σελ. 79-80.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ Π. Η εξέλιξη τών μέσων πραγματικόν ήμερομισθίων τών εργατῶν στην Ελλάδα και Ιταλία, 1953-1981

ληνα εργατή: «Η ένδυμασία του είνε πενιχρά. Σπάνιοι είναι οι εργατάι, πού έχουν ιδίαν ένδυμασίαν εργασίας, τήν όποιαν νά άποθέτουν τό έσπέρας μετά τό πέρας τής εργασίας των· συνήθως ό Έλλην εργατής φορεί κατά τάς εργασίμους ήμέρας έν παλαιόν ένδυμα, πού τόν κάνει νά φαίνεται ένίοτε ως άλήτης, και μόνον τάς ήμέρας άργίας φορεί καθαρωτέραν περιβολήν... Άλλά και ή τροφή τού Έλληνος εργατού δέν είνε πάντοτε έπαρκής. Συνήθως και ίδίως κατά τό θέ-

ρος δέν τρώγει θερμήν τροφήν... ή έντύπωσίς μου είνε νά δι ενίοτε ό Έλλην εργατής διατρέφεται χειρότερα άφ'ότι επιτρέπουν αί συνθήκαι τού έλληνικού κλίματος...»⁶

Όλες οι σχετικές έρευνες απέδειξαν ότι ό ύποσιτισμός στην περίοδο τού μεσοπολέμου ύπήρξε χρόνιο

6. Γ. Χαριτάκη, *Η έλληνική βιομηχανία*, τυπογραφείον «Εστία», έν Άθήναις, 1927, σελ. 98.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2. Ποσότητες τροφίμων πού καταναλώθηκαν κατά κεφαλή στήν Ἑλλάδα, 1935-1963

Έτη	Χιλιόγραμμα κατ' Έτος						Θερμίδες ήμερησίως		Πρω- τεΐνη ήμερη- σίως (γραμ.)		
	Δημη- τριακά (ἀλευρο- ποιημένα)	Πατά- τες	Ζάχα- ρη	Όσπρια καί ξη- ροί καρποί	Κρέας	Γάλα		% ζωϊ- κής προέ- λευσης			
						Λιπαρά	Πρω- τεΐνη				
1935-1938	163	14	10	16	20	4	4	15	2.600	12	—
1948-1950	154	34	9	12	11	3	3	15	2.500	9	76
1951-1953	149	41	10	17	14	3	3	15	2.500	11	—
1954-1956	165	41	12	15	18	4	4	18	2.880	12	91
1957-1959	168	44	12	14	22	5	5	19	2.990	13	96
1960-1962	157	39	14	14	26	5	5	18	2.940	11	88
1963	145	50	5	12	33	6	5	19	2.960	23	94

Πηγή: Στατιστική Ἐπετηρίς τῆς Ἑλλάδος 1957-1960, σελ. 437-438.
Στατιστική Ἐπετηρίς τῆς Ἑλλάδος 1967, σελ. 382.

καί μαζικό φαινόμενο. Ὁ εἰδικός γιατρός Ἰωακείμο-
γλου τό 1923 καί τό 1933 διαπίστωσε διττή ἔλλειψη
βιταμινῶν ἦταν συχνό φαινόμενο στήν Ἑλλάδα. Μιά
μελέτη τοῦ Λαγαρά, πού ἀφοροῦσε τήν περίοδο 1938-
1939 καί πού στηριζόταν στήν ἔρευνα ἐπί 55 ἐργατι-
κῶν οἰκογενειῶν τῆς Ἀθήνας, ἀποκάλυψε διττοσημα-
ντικό μέρος τῶν ἐργατικῶν οἰκογενειῶν ὑποσιτιζόταν
ποσοτικά ὅσον ἀφορᾷ τά τρόφιμα πού δίνουν ἐνέρ-
γεια, τό 30% ὑποσιτιζόταν σέ μεγάλο βαθμό, ἐνῶ πα-
ράλληλα ὑπῆρχε ἀνεπάρκεια καί ἀπό ποιοτικῆς πλευ-
ρᾶς στή διατροφή τῶν φτωχότερων στρωμάτων. Ὁ
καθηγητής Καλογερέας διαπιστώνει διττό πᾶνω ἀπό τό
30% τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὑποσιτιζόταν πρὶν τόν δεύτερο
παγκόσμιο πόλεμο τόσο ἀπό ἀποψη θερμίδων ὅσο καί
ἀπό ἀποψη πρωτεϊνῶν, κυρίως ζωϊκῆς προέλευσης.⁷
Ὁ βαθμός ὑποσιτισμοῦ φαίνεται καί ἀπό τά παρακά-
τω στοιχεῖα. Ἡ κατά κεφαλή κατανάλωση θερμίδων
στίαν περίοδο 1935-38 ἀνερχόταν, κατά μέσον ὄρο, σέ
2.600, ἀπό τίς ὁποῖες μόνον 12% ἦταν ζωϊκῆς προέ-
λευσης. Ἡ κατά κεφαλή κατανάλωση κρέατος ἦταν
μόνο 20 κιλά καί τῆς ζάχαρης 10 κιλά.⁸ Ὁ βαθμός ὑ-
ποσιτισμοῦ στά φτωχότερα στρώματα ξεπερνοῦσε τόν
μέσο ὄρο. «Μέχρι τό 1940 — γράφει ὁ καθηγητής Ι.Κ.
Ἐξάρχου — ἡ διατροφή τοῦ μέσου Ἑλληνα ἦταν ἐλ-
λειματική, καί μάλιστα στίς πτωχῆς ὀρεινῆς περιοχῆς
τῆς χώρας δέν κάλυπτε οὔτε τίς βασικές θερμιδικές ἀ-
νάγκες τοῦ ἀνθρώπινου ὀργανισμοῦ. Κατά τήν περι-
οδο αὐτή, οἱ ἀνάγκες σέ πρωτεΐνες καλύπτονταν σχε-
δόν ἀποκλειστικά μέ φυτικά προϊόντα... Ὑπῆρχαν ἀ-
γροτικές περιοχῆς πού καταναλῶσαν κρέας μόνο τό
Πάσχα, τά Χριστούγεννα καί 3-4 ἄλλες μεγάλης γιορ-
τές τό χρόνο».⁹

Στήν περίοδο τῆς κατοχῆς, ὁ ὑποσιτισμός πῆρε με-

γαλύτερες διαστάσεις. Εἶναι ἀρκετό νά ἀναφέρουμε
μόνο ἕνα στοιχεῖο: τόν τραγικό χειμῶνα τό 1941
στίαν Ἀθήνα ὁ ἀριθμός τῶν θυμάτων ἀπό βιολογικό
θάνατο ἀνήλθε περίπου στίς 150.000 ἄτομα.¹⁰

Στά πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια, ἡ διατροφή τοῦ
ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἀπό πολλές
ἀποψεις χειρότερη ἀπό διττή συνέβαινε τήν προπολεμι-
κή ἐποχή. Σέ σχέση μέ τό 1935-38, π.χ., ἡ μέση κατά
κεφαλή κατανάλωση θερμίδων, πρωτεϊνῶν ζωϊκῆς
προέλευσης καί ζάχαρης ἦταν μικρότερη μέχρι τό
1953, τῶν ὄσπριων μέχρι τό 1950, τοῦ κρέατος μέχρι
τό 1956 καί τῶν δημητριακῶν μέχρι τό 1958. Στή με-
τέπειτα μεταπολεμική περίοδο, τό ἐπίπεδο διατροφῆς ἔ-
φτασε καί ξεπέρασε τό πολεμικό ἐπίπεδο. Μεταξύ
1935-38 καί 1963, π.χ., ἡ κατά κεφαλή κατανάλωση
κρέατος ἀξήθησε ἀπό 20 σέ 33 κιλά, τῆς ζάχαρης ἀ-
πό 10 σέ 15 κιλά, τῶν ἡμερησίων θερμίδων ἀπό 2.600
σέ 2.960 (βλ. Πίνακα 2).

Ὁ μέσος ἔτησιος ρυθμός τῆς συνολικῆς ἰδιωτικῆς
κατανάλωσης ἀξήθησε στή δεκαετία 1950-1960 κατά
4,5%, στή δεκαετία 1960-1970 κατά 6,7% καί στίαν
περίοδο 1970-1979 κατά 4,8%. Ἡ ἀύξηση τῆς κατα-
νάλωσης τροφίμων ἦταν μικρότερη: 3,7, 4,8 καί 2,3%
ἀντίστοιχα (βλ. Πίνακα 3). Ἡ κατά κεφαλή κατανά-
λωση κρέατος ἔφτασε τό 1976 τά 57,6 κιλά, τῶν ἰχθυο-
ρῶν τά 16,7 κιλά, τῶν συνολικοῦ γάλακτος σέ 261,6
καί τῶν ἀγῶν σέ 13 κιλά. Ἀπό τό κρέας, τό 35,1%
ἦταν βοδινό, τό 22,9% αἰγοπρόβειο, τό 22% χοιρινό
καί τό 18,7% ὀρνίθιο κρέας.¹¹

Σήμερα, ὁ ὑποσιτισμός στίαν Ἑλλάδα ἔχει περιορι-
στεῖ σέ σύγκριση μέ τό παρελθόν, ἀλλά δέν ἔχει ἐξαλει-
φθεῖ ἐντελῶς. Ἡ κατά κεφαλή κατανάλωση θερμίδων,
ἰδιαίτερα ζωϊκῆς προέλευσης θερμίδων, τοῦ κρέατος,
τῶν πρωτεϊνῶν κτλ., εἶναι μικρότερη σέ σχέση μέ τίς
βιολογικά ἀναγκαῖες ποσότητες. Γενικά, τό διατιολό-
γιο τῶν Ἑλλήνων δέν εἶναι ὀρθολογικό. Αὐτό ἀπο-

7. Ἀνταῖος, 24/6/1945, σελ. 80-83, 31/12/1945, σελ. 312-314
καί 1/1951, σελ. 31-36.

8. Στατιστική Ἐπετηρίς τῆς Ἑλλάδος 1959-1960, σελ. 437-438.

9. Ι.Κ. Ἐξάρχου, «Ἄλμα στίαν κατανάλωση κρέατος καί ἄλλων
ζωοκομικῶν τά τελευταῖα χρόνια στίαν Ἑλλάδα», Οἰκονομικός Τα-
χυδρόμος, 14/9/1978, σελ. 24.

10. Νέα Οἰκονομία, 7/1957, σελ. 388.

11. Ι.Κ. Ἐξάρχου, στή ἴδια, σελ. 26.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3. Η αύξηση και ή διάρθρωση τής ιδιωτικής κατανάλωσης στην Ελλάδα, 1950-1979

	Μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης			'Αναλογία στό σύνολο τών δαπανών κατανάλωσης			
	1950/60	1960/70	1970/79	1950	1960	1970	1979
1. Τρόφιμα	3,7	4,8	2,3	46,1	43,0	35,8	29,2
2. Ποτά	2,0	6,0	7,7	4,3	3,4	3,2	4,2
3. Καπνός	5,0	5,6	6,4	3,7	3,9	3,5	4,0
4. Ύασιμος-Υπόδηση	5,3	10,5	4,7	8,4	9,1	13,0	13,0
5. Στέγαση-Υδρευση	4,5	6,2	6,5	12,4	12,5	11,9	13,2
6. Θέρμανση-Φωτισμός	6,6	8,4	6,1	1,7	2,0	2,4	2,7
7. Έπιπλα-Οικιακά σκεύη	12,8	9,9	6,0	1,7	3,6	4,7	6,7
8. Τρέχουσες οικιακές δαπάνες	1,9	6,1	4,0	5,4	4,2	4,0	3,5
9. Άτομικός ευπρεπισμός-Υγιεινή	3,0	10,0	4,7	4,1	3,6	4,8	4,4
10. Μεταφορές	8,1	9,7	9,0	3,9	5,5	7,2	11,0
11. Έπικοινωνίες	14,4	14,6	13,6	0,2	0,6	1,2	2,4
12. Δαπάνες άναυχιής και διασκέδασης	5,9	8,6	5,8	5,5	6,3	7,5	8,4
13. Έκπαιδευση	8,0	3,6	1,0	1,5	2,1	1,6	1,1
14. Άλλες ύπηρεσίες	4,3	6,9	1,8	1,0	1,1	1,1	0,8
Έγχώρια ιδιωτική κατανάλωση	4,6	6,8	5,1	99,9	100,9	102,0	104,6
15. Δαπάνες μόνιμων κατοίκων στην άλλοδαπή	13,0	9,8	11,7	0,3	0,6	0,8	1,2
16. Μείων: Δαπάνες μη μόνιμων κατοίκων στην ήμεδαπή	29,0	13,8	13,2	0,2	1,5	2,8	5,8
Έθνική ιδιωτική κατανάλωση	4,5	6,7	4,8	100,0	100,0	100,0	100,0

Πηγή: - Έθνοκοί Λογαριασμοί τής Ελλάδος, 1958-1975, Άθήνα, 1976, σελ. 22.
 - Έθνοκοί Λογαριασμοί τής Ελλάδος, 1973-1977, Άθήνα, 1979, σελ. 35.
 - Προσωρινοί Έθνοκοί Λογαριασμοί τής Ελλάδος έτους 1979, Άθήνα, 1980, σελ. 76.

δεικνύεται και από τό γεγονός ότι πολλοί Έλληνες τό πρώτο δέν τρώνε καθόλου ή δέν τρώνε κανονικά, ενώ τό βράδυ τρώνε άργά και μεγάλες ποσότητες. Περισσότερο άνεπαρκής είναι τόσο από ποσοστική όσο και από ποιοτική πλευρά ή διατροφή τών φτωχότερων στρωμάτων, παρόλο πού διαθέτουν μεγαλύτερο ποσοστό τό εισοδήματός τους για δαπάνες τροφίμων.

2.3. Η διαμόρφωση τών άσθενειών πού σχετίζονται με ή φτώχεια και τίς άθλιες συνθήκες εργασίας

Στό μεταίχμιο και τίς πρώτες δεκαετίες τού αιώνα μας, οι συνθήκες ύγείας και εργασίας ήταν άθλιες στην Ελλάδα, και έμοιαζαν σε άβλιότητα με τίς συνθήκες πού επικρατούσαν στην Άγγλία και τίς άλλες δυτικοευρωπαϊκές χώρες στην περίοδο τής πρωταρχικής συσώρευσης τής μανιφακτούρας και τής βιομηχανικής επανάστασης. Κανένα μέτρο δέν παρνονταν για την προστασία τής ύγείας τών εργαζομένων, την προφύλαξη τής εργασίας και τόν περιορισμό τών εργατικών άτυχημάτων. Τά εργοστάσια χρησιμοποιούσαν αθάιρατα τήν παιδική και γυναικεία εργασία.¹² Η διάρκεια τής εργασίας ήμέρας κυμαινόταν, στην περίοδο 1914-1920, από 10 έως 12 ώρες.¹³ Στό υπό-

μνημα τού Έργατικού Κέντρου τής Άθήνας πού υποβλήθηκε στη Βουλή τό 1911 αναφέρονται τά έξής για τούς 1.500 περίπου εργάτες στη βιομηχανία βιβλίου και τύπου. «Κροίσματα μολυβδιάσεως και δηλητηρίασεως δι' άνταμιονίου καθημερινώς σημειώνονται εις τήν τάξιν των, τήν όποιαν μαστίζει κυριολεκτικώς ή άνθρωποφθόρος φυματίσις: ώχροι και κίτρινοι, όρθοι από πρωΐας μέχρις εσπέρας, ως επί τό πλείστον μέσα εις τρώγλας και κατώγεια, εις άτμόσφαιραν άπόξουσαν κυριολεκτικώς και κεκορεσμένην από άέρια δηλητηριώδη, κακός δέ διατώμενοι, λόγω άθλιων συνθηκών περί τήν πληρωμήν, έξαντλούμενοι σωματικώς και διανοητικώς, διεξάγουν κατ' άρχήν όπέρ πάντων άλλων εργατικών τάξιν άπεγνωσμένον τόν πρόσ τόν θάνατον αγώνα... «Ποικίλα νοσηματα, όφθαλμικά, νευρικά, ψυχικά, άρθρίτις, ποδάγρα, ρευματισμοί, όφθαλμοί είναι αι συνέπειαι τής νοσητής εργασίας». Για τούς 3.300 καπνεργάτες τό όπόμνημα γράφει ότι τά καπνεργοστάσια, «έστερημένα φωτός και άερισμού, με ζύλινα πατώματα, ύποσκάπτουν λαθραίως, άλλ' άσφαλός, τήν ύγεια τών εργατών: οι καπνεργάται ένεκα τούτων υπόκεινται εις πλείστα νοσηματα και ίδιως εις φυματίσιν από τήν όποιαν άποθνήσκει ικανός αριθμός εκ τούτων κατ' έτος». Στίς βιομηχανίες και βιοτεχνίες τών μετάλλων «ουδέις όρος ύγιεινής, ουδέμια πρόνοια όπέρ άσφαλίσσεως τής ζωής και τής ύγείας και τής σωματικής άκεραιότητας τών εργατών τούτων ύπάρχει...». Για τά μεταλλεία, λατομεία, όρυχεία, πού άπασχολούσαν τό 1909 11.274 εργάτες, ά-

12. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Γ. Κορδάτου, στό *Ίδιο*, σελ. 207-211, 216-229.

13. Βλ. Ε. Ζολώτα, στό *Ίδιο*, σελ. 81-82. Τά στοιχεία προέρχονται από τήν Έπιθεώρηση Έργασίας τού Ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας.

ναφέρει: «Αι μεταλλευτικά έργασια, διεξαγόμενα ως επί το πλείστον εις ύπογειους στοάς, υπό συνθήκας όλωσδιόλου άνθυγιεινάς, πολλούς εργατάς οδηγούν εις τόν "Αδην κατ' έτος, τούς μόν έξ άσφυξιάς άποθνήσκοντας, τούς δέ υπό χωμάτων και λίθων εκ τών δροφών καταπιπτότων φονεομένους... Η στατιστική τών θυμάτων τών εργασιών τούτων κατά τό 1909 είναι ή έξής: φονεθέντες 14, πληγωθέντες 174. Άναλογία ύστυχημάτων επί 1.000 εργατών ήμερησώς: θάνατοι: 1.490, τραύματα: 3.764». Στά βρυσσοδεψεία, οι δροι τής ύγιεινής... είναι φρικώδεις: «άληθινά εργαστήρια θανάτου ήμπορούν νά όνομασθούν τά εργοστάσια αυτά· διότι μέσα εις αυτά οι εργατάι εισέρχονται άκμαίοι, σφριγηλοί, φαιδροί, και μετά τινε έτη έξέρχονται κυρτωμένοι, άσθενικοί, φθισιώντες... εκτός τούτων, τό ήμισο και πλέον τών εργατών πάσχει εκ χρονίων ρευματισμών ένεκα τής ύγρασίας».¹⁴

Άπ' τίς άσθενείες πού σχετίζονται μέ τίς άθλιες συνθήκες διαβίωσης και εργασίας πλατιά διαδεδομένες ήταν ή **ρυματίωση** και ή **έλονοσία**. Η τελευταία «μαστίζει τούς έλληνικούς πληθυσμούς εις ευδράτην κλίμακα και έλαττώνει σημαντικώς τήν εργατικήν των δύναμιν».¹⁵

Στή **δεκαετία του 1910** παρατηρείται μιά όρισμένη βελτίωση στις συνθήκες εργασίας πού όφείλεται έν μέρει στον εκσυγχρονισμό τής εργατικής νομοθεσίας και έν μέρει στην ίσχυροποιημένη πάλι τής εργατικής τάξης. Άλλά ριζική πρόοδος δέν ήρθε άκόμη.

Στήν **περίοδο του μεσοπολέμου**, σε όρισμένους κλάδους καθιερώθηκε νομικά τό **ωρορ**, αλλά στην πράξη δέν τηρούνταν μέ συνέπεια. Σε πολλούς τομείς, ή **διάρκεια εργασίας** ήταν στην πραγματικότητα 10-12 ώρες. Ο άνώτερος υπάλληλος τής Κοινωνίας τών Έθνών Τίττερ, μέ βάση μιά έπιτόπια έρευνα πού έκανε τό 1929, διαπίστωσε πώς «ή ύγιεινή κατάσταση τών Έλληνων εργατών ήταν έλεεινή και πώς ή εργατική νομοθεσία δέν εφαρμόζοταν».¹⁶ Άπό τήν ύψωτική τάση τών **εργατικών άτυχημάτων** μπορεί κανείς νά συμπεράνει ότι επιδεινώθηκαν οι συνθήκες εργασίας. Ο αριθμός τών εργατικών άτυχημάτων στά μεταλλεία, λιγνιτωρυχεία και μεταλλουργεία στην περίοδο μεταξύ 1933-37 αύξήθηκε από 677 σε 1.161, δηλαδή σχεδόν διπλασιάστηκε. Τό σύνολο τών εργατικών άτυχημάτων από 4.055 πού ήταν τό 1928 αύξήθηκε σε 29.865 τό 1939, δηλαδή κατά 7,4 φορές.¹⁷

Ο παιδιατρος καθηγητής Γ. Μακκάς, μέ έρευνες πού έκανε τό 1931-34 στην περιοχή τής Άθήνας, διαπίστωσε σε πολλά μωρά **ξεροφθαλμία** πού προερχόταν από έλλειψη βιταμίνης Α στό γάλα τής μητέρας. Τό συμπέρασμα είναι ότι οι μητέρες τών μωρών αυτών έπί 6 τουλάχιστον μήνες δέν είχαν καταναλώσει τρόφιμα πού περιέχουν τέτοιες βιταμίνες, δηλαδή βούτυρο, αυγά, γάλα, ψάρι κτλ. Παρόμοια άσθένεια διαπιστώθηκε και σε άλλες πόλεις τής Ελλάδας, όπως π.χ. στά

ΠΙΝΑΚΑΣ 4. Η εξέλιξη τής γεννητικότητας και τής θνησιμότητας στην Ελλάδα και Ιταλία, 1900-1977

Έτος	Υπολογισμοί ανά 1.000 κατοίκους					
	Ελλάδα			Ιταλία		
	A	B	Γ	A	B	Γ
1900	...	...	...	33,0	23,8	14,4
1910	...	...	...	33,3	19,9	15,6
1920	21,2	13,6	11,2	32,2	19,0	28,2
1930	31,3	16,3	14,0	26,7	14,1	14,8
1940	24,5	12,8	9,0	23,5	13,6	14,2
1950	20,0	7,1	10,3	19,6	9,8	15,4
1960	18,9	7,3	14,5	18,1	9,6	15,4
1969	17,4	8,1	14,5	17,6	9,9	14,0
1977	15,5	9,0	10,9	13,2	9,6	17,6

A = Άριθμός γεννηθέντων ζώντων πού αναλογούν σε 1.000 κατοίκους.
 B = Άριθμός θανάτων πού αναλογούν σε 1.000 κατοίκους.
 Γ = Άριθμός γεννηθέντων πεθαμένων πού αναλογούν σε 1.000 γεννηθέντα ζώντα παιδιά.

Τρίκαλα.¹⁸ Οι άσχημες συνθήκες διατροφής, κατοικίας και εργασίας αποτέλεσαν βασικές αιτίες τού χαμηλού όριου ηλικίας, τού ύψηλου ποσοστού θνησιμότητας, τής ύπόσκαψης τής υγείας τού λαού. Τό ποσοστό θνησιμότητας στην περίοδο 1850-1885 κυμαινόταν μεταξύ 17,73-24,13%, ενώ στην περίοδο 1921-1940 μεταξύ 12,82-18,38%. Η σύγκριση τών στοιχείων όδηγεί στό συμπέρασμα ότι στην περίοδο 1921-1940 έπληθε κάποια βετίωση σε σχέση μέ τών περασμένο αιώνα, αλλά ή τάση αυτή δέν ήταν σταθερή· στην περίοδο 1922-1937 έχουμε χειρότερηση σε σχέση μέ τό 1921. Η παιδική θνησιμότητα αύξήθηκε μεταξύ 1920 και 1930, αλλά μειώθηκε μεταξύ 1930 και 1940 (βλ. Πίνακα 4).

Γιά τή **σχέση φτώχειας, άσθενειών και αιτιών θανάτου**, μπορούμε νά βγάλουμε έμμεσα όρισμένα συμπεράσματα μέ βάση τά παρακάτω στοιχεία. Στην περίοδο 1921-1937, ο αριθμός τών θανάτων, πού είχαν σαν αίτια τή **φυματίωση** και τήν **έλονοσία**, άνήλθε στις 161.002 και 85.739 άτομα αντίστοιχα.¹⁹ Πρόκειται για τεράστιους αριθμούς, ιδιαίτερα έν συγκριθούν μέ τόν αριθμό τού έλληνικού πληθυσμού. Είναι γνωστό ότι και οι δύο παραπάνω άσθενείες — ιδιαίτερα ή πλατιά διάδοση τής φυματίωσης — είναι κύρια συνέπεια τής φτώχειας, τής κακής διατροφής, τών άθλων συνθηκών κατοικίας, υγείας και διαβίωσης γενικότερα και μάλιστα πριν πρώτα άπ' όλα τά φτωγά στρώματα. Η άναλογία τών θανάτων από φυματίωση ήταν πολύ μεγαλύτερη στόν πληθυσμό τών πόλεων και στις γραμμές τού προλεταριάτου, ενώ ή θνησιμότητα από έλονοσία θέριζε πρώτα άπ' όλα τήν άγροτιά. Τό ίδιο και ή **παιδική θνησιμότητα**, έδερνε κυρίως τίς εργαζόμενες τάξεις. Στην περίοδο 1921-1928 πέθαναν 102.122 μωρά ηλικίας κάτω τού ένός έτους.²⁰ Άπ' τίς άνοικνώσεις τού Υγειονομικού Τμήματος τής Κοινωνίας τών

14. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*.

15. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 98.

16. Άπό συνέντευξη τού στην έφημερίδα *Άκρόπολις* στις 21 Άπριλίου 1929. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 235.

17. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 197-198. Α. Μομφεράτου. Η προώλαξής εργασίας, Άθήνα, 1959, σελ. 23.

18. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες, Άνταΐς, 24/6/1945, σελ. 80-83, 31/12/1945, σελ. 312-314 και 1/1951, σελ. 32-36.

19. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1938, σελ. 502.

20. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1930, σελ. 451.

Έθων φαίνεται ότι η παιδική θνησιμότητα κυμαινόταν στην Αθήνα, κατά την περίοδο 1927-1938, κατά έτησιο μέσον δρο γύρω στο 127%.²¹ Ο καθηγητής Σπηλιόπουλος, που αναφέρει τα παραπάνω στοιχεία, διαπιστώνει σε συνέχεια τα εξής. Στην ύπαιθρο, η παιδική θνησιμότητα είναι ακόμα μεγαλύτερη, το ίδιο και στις εργατικές συνοικίες των πολεοδομικών κέντρων. Σε μερικές περιοχές φτάνει τα 160-500%. Στην Ελλάδα έχει διαπιστωθεί το μοναδικό φαινόμενο ότι η παιδική θνησιμότητα είναι μεγαλύτερη στις τάξεις δ-που το θήλασμα είναι σχεδόν γενικό σε όλες τις τάξεις όπου η αναλογία των θηλασμένων μορών είναι μεγαλύτερη. Το παράδοξο αυτό φαινόμενο οφείλεται άφ' ενός στο γεγονός ότι οι γονείς, και τα παιδιά των εργατικών και αγροτικών τάξεων στερούνται των απαραίτητων δρων υγιεινής, που απαιτούνται για την διαβίωση, καθώς και των μέσων που χρειάζονται για την εξασφάλισή της, και άφ' ετέρου στο γεγονός ότι είναι ανεπαρκής η σχετική διαφώτιση.²¹

Στην περίοδο τής κατοχής, το επίπεδο τής δημόσιας υγείας έφτασε σε επικίνδυνο βαθμό. Το 72% των παιδιών είχαν άδυνατσει λόγω υποσιτισμού και Ελλειψής υγειονομικής περίθαλψης. Μόνο ο αριθμός των *φυματικών* είχε φτάσει τις 450.000 άτομα.²² Στη μεταπολεμική περίοδο επήλθε βαθμιαία βελτίωση στην κατάσταση υγείας του ελληνικού λαού τόσο σε σύγκριση με την κατοχή όσο και σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Η βελτίωση όμως αυτή δεν ήταν γενική· σε όρισμένους τομείς σημειώθηκε χειρότερηση. Πέρα άπ' αυτό, η βελτίωση άγγιξε σε μικρότερο βαθμό τα φτωγά στρώματα. Τα στοιχεία που άκολουθούν επιβεβαιώνουν τις παραπάνω διαπιστώσεις.

Η παράταση τής προσδοκώμενης ζωής είναι ένας δείκτης που εκφράζει κατά κάποιον τρόπο τή γενικότερη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης και τήν υποχώρηση τής φτώχειας. Στην Ελλάδα η προσδοκώμενη ζωή των άνδρών στο πρώτο έτος τής ηλικίας τους, άπό 58,65 χρόνια που ήταν το 1930 άνέβηκε στα 72,16 χρόνια το 1970. Για τις γυναίκες ήταν 61,73 και 75,32 χρόνια αντίστοιχα.²³

Ο άλλος δείκτης είναι ή *θνησιμότητα* που μειώθηκε σημαντικά στη μεταπολεμική περίοδο: το ποσοστό τής θνησιμότητας άπό 12,82% που ήταν το 1940 μειώθηκε στο 9,04% το 1977 (βλ. Πίνακα 4). Οι θάνατοι βρεφών κάτω του ενός έτους επί 1.000 γεννηθέντων ζώντων ήταν το 1939 118,15, ενώ στην περίοδο 1949-1977 κυμαίνονταν μεταξύ 20,36-44,15. Με μικρές αξομοιώσεις, ή τάση μείωσης αυτού του δείκτη χαρακτηρίζει όλη τή μεταπολεμική περίοδο.²⁴

Σημαντικές μεταβολές έχουν συντελεστεί στη *σύνθεση των άσθενειών*. Τή διαδικασία αυτή μπορούμε να τήν παρακολουθήσουμε με βάση δύο δείκτες: το δει-

κτη των *εξελεθόντων άσθενών* κατά κατηγορίες νόσων και το δείκτη των θανάτων κατά βασικές αίτιες θανάτου (βλ. Πίνακες 5 και 6).

Η *φυματίωση* περιορίστηκε στο ελάχιστο στη μεταπολεμική περίοδο. Το ποσοστό των θανάτων εξ αίτιας τής φυματίωσης - σε σύγκριση με το σύνολο των θανάτων (= 100) - μειώθηκε άπό 14,3% το 1938 σε 0,7% το 1977. Μεταξύ 1970 και 1977 άπό το σύνολο των *εξελεθόντων άσθενών* (= 100) ή αναλογία εκείνων που είχαν *λοιμώξεις και παρασιτικές άσθένειες* έφτασε άπό 5,5% σε 4,7% και εκείνων που έπασχαν άπό *άσθθειες άναπνευστικού συστήματος* άπό 14,6% σε 10,5%. Η *έλονοσία* εξαλειφθηκε μεταπολεμικά ως άσθθεία και ός αίτια θανάτου (1938 1%, 1977 0,0%). Η *αναλογία των άσθενειών του πεπτικού συστήματος* - σε σύγκριση με το σύνολο των *εξελεθόντων άσθενών* - μειώθηκε άπό 16,1% το 1970 σε 14,5% το 1977. Η βελτίωση αυτή είναι άποτέλεσμα άπ' τή μιά μεριά τής προόδου που επιτεύχθηκε στο θεραπευτικά μέσα (φάρμακα κτλ.) και στο υγειονομικό σύστημα και άπό τήν άλλη τήν γενικότερη βελτίωσης των συνθηκών διατροφής και διαβίωσης.

Ταυτόχρονα, όμως, υπάρχει μιά σειρά άπό *άσθθειες που παρουσιάζουν ύψωτική τάση* στη μεταπολεμική περίοδο. Στην κατηγορία αυτή άνήκουν π.χ. οι καρδιακές άσθθειες, οι *έγκεφαλοαγγειακές άσθθειες* και ο καρκίνος. Στην περίοδο μεταξύ 1938 και 1977 - σε σύγκριση με το σύνολο των θανάτων - το ποσοστό των θανάτων εξ *αίτιας καρδιακών νόσων* αέξηθηκε άπό 7,8% σε 18,6%, ενώ το ποσοστό των θανάτων εξ αίτιας του *καρκίνου* άνήλθε άπό 5,9% σε 18,4%. Μεταξύ 1970 και 1977 το ποσοστό των θανάτων εξ αίτιας διαφόρων μορφών *υπέρτασης* αέξηθηκε άπό 1,3% σε 1,5%, των θανάτων εξ αίτιας *έγκεφαλοαγγειακών νόσων* άπό 14,8%, σε 17,6% και των θανάτων εξ αίτιας *αυτοκινηριστικών άτυχημάτων* άπό 1,4% σε 2,1%. Τάση αέξης παρουσιάζει ή αναλογία των παραπάνω άσθενειών και στους *εξελεθόντες άσθενείς*. Το ποσοστό των *νόσων του κύκλοφορικού συστήματος* άπό 7,4% το 1970 έφτασε στο 9,7% το 1977, ενώ εκείνων των *ψυχικών διαταραχών* άπό 2,6% σε 3,0% (βλ. Πίνακες 5 και 6). Τα αέξημένα ποσοστά θανάτων και άσθενειών στους παραπάνω τομείς σχετίζονται - άμεσα ή έμμεσα - με τον σύγχρονο τρόπο ζωής, τους ρυθμούς, το άγχος και τήν άνορθολογική κατανάλωση που συνεπάγεται.

Μιά σχετική πρόδος παρατηρείται κατά τή μεταπολεμική περίοδο στη *νομοθεσία για τήν υγιεινή και άσφάλεια των εργαζόμενων, στους τόπους δουλειάς και στις συνθήκες εργασίας*. Άλλά ή μη συνεπής τήρηση τής σχετικής εργατικής νομοθεσίας, άπ' τή μιά μεριά, και ή έλλειψη βασικών τεχνολογικών και οικονομικών προϋποθέσεων, άπ' τήν άλλη, έχουν σαν συνέπεια οι συνθήκες εργασίας να εξακολουθούν σε πολλά εργοστάσια να παρουσιάζουν και στη μεταπολεμική περίοδο μιά άθλια εικόνα. Αυτό επιβεβαιώνεται άπό μιά σειρά έρευνών, εκθέσεων και άπό τον μεγάλο αριθμό των εργατικών άτυχημάτων.

Άναφέρουμε πρδτα μερικές διαπιστώσεις τής *έκθεσης Έμπεριγομωμών του Ευρωπαϊκού Κέντρου Παρωγωγικότητας* που συντάχτηκε το 1958 με βάση επι-

21. Γ. Σπηλιόπουλος, «Σκέψεις για τήν προφύλαξη του παιδιού και τής μητέρας», Άνατοξ, 15/11/1946 και 12/5/1946, σελ. 127-128.

22. Α. Σμπαρούνη, Άναμνήσεις εκ του Β' παγκοσμίου πολέμου, Αθήνα, 1950, σελ. 384.

23. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1978, σελ. 50.

24. Βλ. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1978, σελ. 41.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5. Θάνατοι στην Ελλάδα κατά βασικές αιτίες θανάτου, 1938-1977

Αιτίες θανάτου (Διεθνής ονοματολογία 1965)	Ποσοστό επί 1.000 θανόντων				
	1938	1951	1955	1971	1977
B5. Φυματίωση άναπνευστικού συστήματος	116,0	85,6	37,4	9,5	5,0
B6. Φυματίωση άλλων μορφών και όπολείμματα	26,6	17,6	3,1	0,5	2,2
B9. Κοκκύτης	4,7	1,2	1,4	0,3	0,04
B14. Ίλαρά	2,0	0,7	0,2	0,03	0,16
B16. Έλονοσία	9,7	0,3	0,00	0,00	0,00
B19. Κακοήθη νεοπλασμάτα και νεοπλασμάτα του λεμφικού και αιμοποιητικού ιστού	59,1	112,7	151,4	160,6	184,1
B21. Σακχαρώδης διαβήτης	...	...	...	27,2	35,1
B27. Μορφές υπέρτασης	...	...	...	13,3	15,4
B28. Ίσχαμία του μυοκαρδίου	78,3	132,6	153,1	85,4	107,8
B29. Άλλες νόσοι της καρδιάς	...	...	...	91,6	78,0
B30. Έγκεφαλογγειακές νόσοι	...	...	...	148,4	176,1
B31. Γρίπη	33,3	26,4	5,0	5,9	11,0
B32. Πνευμονία	106,5	57,7	35,3	35,0	31,7
B33. Βρογχίτιδα, εμφύσημα και άσθμα*	10,8	4,2	3,6	28,8	30,5
B37. Κίρρωση ήπατος	...	...	...	18,9	14,5
B38. Νεφρίτιδα και νέφρωση	...	...	...	17,3	12,6
B45. Συμπτώματα και άσαφώς καθοριζόμενες καταστάσεις	...	...	...	123,2	94,4
BE47. Άτυχήματα από αυτοκίνητα	...	...	...	14,2	21,2
BE48. Άτυχήματα άλλης φύσης	...	...	...	32,1	30,6

* Για το 1938, 1951 και 1955 μόνο βρογχίτιδα.

Παράτηρηση: Τα στοιχεία του 1938, 1951 και 1955 είναι άπόλυτα συγκρίσιμα. Το ίδιο και τα στοιχεία του 1971 και 1977. Η σύγκριση των στοιχείων πριν και μετά το 1955 πρέπει να γίνεται με κάποια έπιφύλαξη.

Πηγές: Για το 1938, 1951 και 1955: *Συνοπτική Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος*. Βλ. *Οικονομική και Λογιστική Έγκυκλοπαίδεια ΕΛΛΑΣ*, τόμος Δ', σελ. 663. Για το 1971: *Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1972*, σελ. 48. Για το 1977: *Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978*, σελ. 48.

τόπιες έρευνες που διενεργήθηκαν στην Έλλάδα.²⁵ Σύμφωνα με την έκθεση, οι συνθήκες εργασίας στην Έλλάδα βρίσκονταν πολύ κάτω από το άποδεκτό επίπεδο. Ό φωτισμός ήταν συχνά πολύ άσχημος. Δέν τηρούνταν οι κανόνες καθαριότητας· τα πλυτήρια και τα άποχωρητήρια ήταν ακατάλληλα και τελείως άθυγιεινά. Χώροι για φαγητό ύπήρχαν κατ' έξαιρεση και έτσι οι εργαζόμενοι έτρωγαν δίπλα στις μηχανές ή σε άλλους έντελως ακατάλληλους χώρους. Η άσφάλεια και η ύγιεινή εργασίας βρίσκονταν σε άπογοητευτική κατάσταση. Σε πολλές περιπτώσεις, ό κίνδυνος άτυχήματος ήταν καταφανής. Η έλλειψη των στοιχειωδέστερων έγκαταστάσεων προφύλαξης εργασίας ήταν συνθησιμένο φαινόμενο.

Η Έκθεση Μπλανσάρ, Γενικού Διευθυντή του Διεθνούς Γραφείου Έργασίας, που συντάχτηκε το 1978, μάς δίνει τη δυνατότητα να έξετάσουμε συγκριτικά τις άλλαγές που συντελέστηκαν στις συνθήκες εργασίας την περίοδο 1960-1971.²⁶ Σύμφωνα με την Έκθεση,

«ή εφαρμογή της ισχύουσας νομοθεσίας παραμένει, ώστόσο, θέμα πολύ πιο σημαντικό από την έκδοση νέων νομοθετικών και κανονιστικών κειμένων...». Γενικά, η έξουσία της Έπιθεώρησης Έργασίας είναι περιορισμένη. Έλέγχεται μικρός αριθμός επαγγελματικών άσθενείων. Η Έπιτροπή έπισκέφθηκε 19 μεγάλες και μικρές έπιχειρήσεις. Οι παρατηρήσεις της μπορούν να συνοψιστούν στα παρακάτω. «...Η νομοθεσία και οι κανονισμοί των συνθηκών εργασίας τηρούνται, κατά γενικό κανόνα, αλλά επικρατεί η τάση εφαρμογής του μίνιμουμ της νομοθεσίας...». Σε συνέχεια, η Έκθεση διαπιστώνει ότι στην ουσία, άναφορικά με την άσφάλεια και την ύγιεινή της εργασίας, οι συνθήκες, γενικά, είναι άρκετά ικανοποιητικές. Υπάρχουν άρκετοί χώροι για εργασία, συστήματα εξαερισμού· καλή συντήρηση των χώρων, κατάλληλος φωτισμός. Οι έγκαταστάσεις ύγιεινης (άποδυτήρια, λουτήρες, άποχωρητήρια, έγκαταστάσεις για πόσιμο νερό) συμβιβάζονται με τους κανόνες ύγιεινης, αλλά η συντήρησή τους έ-

25. Η Έκθεση δημοσιεύτηκε στον καθημερινό τύπο της έποχής, βλ., π.χ., Η *Αύγη*, 15/1/1958.

26. Τις πληροφορίες και παραπομπές της Έκθεσης που άναφε-

ρουμε σε άλλο σημείο τις πήραμε από την *Πρωινή Έλευθεροτυπία*, όπω δημοσιεύτηκαν στα φύλλα του Οκτωβρίου-Δεκεμβρίου 1978.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6. Αριθμός εξελθόντων ασθενών στην Ελλάδα, κατά κατηγορίες νόσων, 1970 και 1977

Κατηγορία νόσων	1970		1977	
	Απόλυτος αριθμός	Ποσοστά %	Απόλυτος αριθμός*	Ποσοστά %
Γενικό σύνολο	922.252	100,0	1.035.849	100,0
1. Λοιμώδεις και παρασιτικές νόσοι	50.541	5,5	48.569	4,7
2. Νεοπλάσματα γενικά	37.715	4,1	56.142	5,4
3. Νόσοι των ενδοκρινών αδένων της θρέψης και της ανταλλαγής της όλης	18.085	2,0	19.710	1,9
4. Νόσοι του αίματος και των αιμοποιητικών οργάνων	9.977	1,1	19.806	1,9
5. Ψυχικές διαταραχές	23.818	2,6	30.601	3,0
6. Νόσοι του νευρικού συστήματος και των αισθητηρίων οργάνων	45.019	4,9	51.188	4,9
8. Νόσοι του κυκλοφοριακού συστήματος	68.381	7,4	100.049	9,7
8. Νόσοι αναπνευστικού συστήματος	116.505	12,6	108.955	10,5
9. Νόσοι του πεπτικού συστήματος	148.033	16,1	150.132	14,5
10. Νόσοι του ουροποιητικού συστήματος	57.535	6,2	72.944	7,0
11. Επιπλοκές της έγκυμωσης, του τοκετού και της λοχείας	140.292	15,2	141.696	13,7
12. Νόσοι του δέρματος και του ύποδερμιού ιστού	22.402	2,4	23.359	2,3
13. Νόσοι του μυοσκελετικού συστήματος και του συνδετικού ιστού	32.261	3,5	39.513	3,8
14. Συγγενείς ανωμαλίες	7.374	0,8	8.963	0,9
15. Όρισμένες αιτίες περιγεννητικής νοσηρότητας και θνησιμότητας	5.041	0,6	7.606	0,7
16. Συμπτώματα και άσφαως περιγραφόμενες παθολογικές καταστάσεις	44.147	4,8	47.836	4,6
17. Άτυχηματα, δηλητηριάσεις και κακώσεις	95.126	10,3	108.780	10,5

* Περιλαμβάνονται και οι θανόντες που άνηλθαν σε 21.664 τό 1970 και σε 25.910 τό 1977.

Πηγές: Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1972, σελ. 79-82, και 1978, σελ. 115-118.

να μερικές φορές ανεπαρκής. Επίσης, τά δάπεδα είναι κάποτε άνωμαλα, βρώμικα, ή άποθήκες ακατάστατες... Ύπηρεσίες ύγιεινής και ασφάλειας υπάρχουν σε πολλές περιπτώσεις, αλλά λειτουργούν χωρίς τη συμμετοχή των εργατών... Η άποστολή σχημάτισε την έντύπωση ότι πολλοί εργάτες είναι έκτεθειμένοι σε κινδύνους επαγγελματικών άσθενειών χωρίς να τό ξέρουν και ότι ή διάγνωση τέτοιων άσθενειών γίνεται με καθυστέρηση. Στίς βιοτεχνίες, όμως, οι συνθήκες εργασίας εξακολουθούν να είναι άθλιες. «Στίς βιοτεχνίες που επισκέφθηκε ή άποστολή, οι συνθήκες ύγιεινής και ασφάλειας είναι γενικά κακές. Οι χώροι δουλειάς είναι ελάχιστα, με ανθρώπους στοιβαγμένους, βρώμικοι, σκοτεινοί, ό έξαερισμός άνεπαρκής. Τά μέσα άτομικής προστασίας λείπουν τελείως, τά μηχανήματα είναι... έπικίνδυνα, ή διάρκεια εργασίας μεγάλη... κανέ-

νας ίατρικός έλεγχος δέν γίνεται, άν και υπάρχει κίνδυνος άσθενειών σε όρισμένες επιχειρήσεις...».

Η ΓΣΕΕ, σε συζητήσεις που είχε με την Έπιτροπή του ΔΓΕ, έκρινε τίς συνθήκες εργασίας ακόμα πιο άδυστηρά. Στίς σχετικές συζητήσεις ύπογραμμίστηκαν, μεταξύ άλλων, και τά παρακάτω: «1) Οι άπαράδεκτες συνθήκες εργασίας στους πιο πολλούς εργοστασιακούς χώρους. 2) Η κατάφωρη παραβίαση της εργατικής νομοθεσίας και ή οδισιαστική άνυπαρξία του θεσμού της Έπιθεώρησης Έργων. 3) Ο άπαράδεκτα ύψηλός αριθμός των εργατικών άτυχημάτων».²⁷

Ύπάρχουν όρισμένες κατηγορίες εργατών που οι συνθήκες εργασίας τους είναι δυσκολότερες και χειρό-

27. Βλ. Η Φωνή της ΓΣΕΕ, 20/11/1978, σελ. 11.

τερες απ' τόν μέσο όρο. Στους μεταλλωρύχους είναι αυξημένος ο κίνδυνος επαγγελματικών ασθενειών και άτυχημάτων. Πλατιά διαδομένες είναι ή μολυβδίαση, ή σιλικόση, ή πνευμονοκονίαση και ή ρευματιομοί. Στά συνεργεία τών οικοδόμων, «ή έλλειψη ασφάλειας — διαπιστώνει ή Έκθεση Μπλανσάρ — είναι άνησυχητική: μπετονιέρες παλιές, κάδοι μπετόν στά ύψη χωρίς προστασία, χάσματα, κενά άφραχτα, έλλειψη προφυλακτήρων και διαζωμάτων στίς όροφές και τίς σκαλωσιές, σκάλες χωρίς στηρίγματα κτλ... Ή άποστολή δέν είδε ποθενά έργάτες έφοδιασμένους μέ κάσκες, πάνω σέ σκαλωσιές, όπου ή κίνδυνοι προσκρούσεων και πτώσεων άντικειμένον ήταν συνεχείς. Καμιά έγκατάσταση ύγιεινής (άπουτήριο, τραπέζια, νιπτήρας, άποχωρητήριο) δέν ύπήρχε σέ κανένα συνεργείο οικοδομών...». Στους έργάτες τής χημικής βιομηχανίας μεγάλο κίνδυνο άποτελούν ή τοξικές ούσιες. Ίδιαίτερα άμεσα είναι ή κίνδυνοι γιά τούς εργαζόμενους στήν πετροχημική βιομηχανία, στά διυλιστήρια λόγω τών χρονίων δηλητηριάσεων πού συνοδεύουν τήν εργασία τους. «Όπως άναφέρει ή ύφηγητής Άν. Κοβάτζης, κοί χρόνιες δηλητηριάσεις, και καμιά φορά και ή όξεία, προκαλούνται άπό τίς πρώτες ύλες και τά προϊόντα τών διυλιστηρίων και τά χημικά μέσα πού χρησιμοποιούνται στήν κατεργασία τού πετρελαίου». ²⁸ Στήν Έλλάδα άπουσιάζουν ή προδιαγραφές πού είναι άπαραίτητες γιά τόν έλεγχο και τήν αξιολόγηση τών σχετικών μετρήσεων. Άπό μιά έρευνα τού Ίνστιτούτου Οικονομικών και Βιομηχανικών Έρευνών γιά τούς ναυτεργάτες βγαίνουν τά έξής συμπεράσματα: Τό 50% τών περιπτώσεων παραπόνων άφορά στήν «τροφοδοσία-νερό» και στήν «άκαταλληλότητα τών πλοίων». Στή δεύτερη σειρά έρχονται τά παράπονα γιά έλλείψεις στά σωματικά μέσα και στό πυροσβεστικό ύλικό, γιά διάφορα ρήγματα στό «κάφος, Άκουλουθεί ή έλλιπής τήρηση τών ύγειονομικών κανόνων κτλ. ²⁹

Γιά τήν εξέταση τών εργατικών άτυχημάτων στηρίζομαστε κυρίως στίς επίσημες στατιστικές πού — όπως άναφέρει ή Έκθεση Μπλανσάρ — «δέν προσφέρουν ένδειξεις κατάλληλες γιά άνάλυση σέ βάθος. Έτσι, π.χ. τά θανατηφόρα άτυχήματα τού 1975 κυμαίνονταν μεταξύ 89 (ΙΚΑ), 124 (Ύπουργείο Έργασίας) και 217 (Στατιστική Ύπηρεσία)». Ή διαμόρφωση τών εργατικών άτυχημάτων στήν περίοδο 1949-1976 φαίνεται άπ' τά στοιχεία τού Πίνακα 7.

Ή διαχρονική σύγκριση τών στοιχείων μπορεί νά γίνει μέ επιφύλαξη, γιατί ή αριθμός τών άσφαλισμένων εργασιών στούς οργανισμούς κοινωνικής ασφάλειας, πού προκύπτει άπό τά στοιχεία, άλλάξει συνεχώς, όπως επίσης τροποποιούνται και τά κριτήρια τών άτυχημάτων. Πρέπει άκόμα νά σημειωθεί ότι τά στοιχεία τού πίνακα άφορούν άποκλειστικά και μόνο τά εργατικά άτυχήματα πού άνέρχονται τού 1975 π.χ. σέ 45.275. Έκτός άπό αυτά ύπάρχουν και τά δικά τροχαία άτυχήματα πού ή αριθμός τους έφτασε τó

ΠΙΝΑΚΑΣ 7. Ή διαμόρφωση τών εργατικών άτυχημάτων στήν Έλλάδα, 1939-1976

Έτος	Άριθμός άτυχημάτων	Θάνατοι	Άπόλεια έργοηομερών	Δαπάνες έπίδοτης (δρχ.)
1939	29.863	—	—	—
1947	8.614	—	—	—
1948	11.640	—	—	—
1949	14.223	—	—	—
1950	18.930	—	—	—
1951	21.931	—	—	—
1952	26.460	—	—	—
1953	26.468	—	—	—
1954	27.869	—	—	—
1955	31.825	—	—	—
1956	32.331	9	729.448	18.092.967
1957	33.219	21	797.190	21.216.144
1958	34.382	26	791.151	22.300.345
1959	32.358	6	778.490	22.524.803
1960	36.768	—	835.370	25.248.357
1961	42.422	27	950.096	37.005.110
1962	45.938	38	1.054.865	42.391.070
1963	47.469	61	1.133.208	45.870.746
1964	47.824	52	1.183.276	51.705.344
1965	50.477	53	1.234.113	59.532.084
1966	50.864	—	—	—
1967	46.093	—	—	—
1968	40.476	—	—	—
1969	42.698	—	—	—
1970	44.813	—	—	—
1971	47.119	242	—	—
1972	48.643	294	—	—
1973	47.885	270	—	—
1974	45.681	357	—	—
1975	45.275	217	—	—
1976	45.544	—	—	—

Πηγή: Γιά τήν περίοδο 1939-1956: Α. Μομφεράτου, Ή ασφάλεια εργασιών, Άθήνα, 1959, σελ. 19-23. Γιά τήν περίοδο 1957-1965: Ε. Άναγύρου, Ή πρόληψη τών βιομηχανικών άτυχημάτων ός συμβολή εις τήν άνταγωνιστικότητα τής βιομηχανίας, σελ. 2-4 (χερόγραφο). Γιά τήν περίοδο 1966-1970: Άντί, 3 Μάρτη 1979, σελ. 37. Γιά τήν περίοδο 1971-1975: Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1977, σελ. 124. Γιά τó 1976: Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1978, σελ. 126.

1975 τίς 25.962· τó σύνολο τών παθόντων προσώπων τίς 23.301 άτομα. ³⁰

Σέ σύγκριση μέ τó 1939, ή αριθμός τών εργατικών άτυχημάτων είναι μικρότερος στήν περίοδο 1947-1954 και μεγαλύτερος στήν περίοδο 1955-1976. Στή δεκαετία 1947-1957, ή αριθμός τών άτυχημάτων αύξήθηκε κατά 285,6%. Ή αύξηση συνεχίστηκε και στήν επόμενη δεκαετία μέ άποκορύφωμα τó 1966. Στήν περίοδο 1957-1967 σημειώθηκε αύξηση κατά 38,8%. Στή δεκαετία 1967-1976 σημειώθηκαν αύξομειώσεις χωρίς χαρακτηριστική τάση. Σέ σχέση μέ τó 1976, ή αριθμός τών άτυχημάτων ήταν μικρότερος στήν περίοδο 1968-1970, μεγαλύτερος στήν τριετία 1971-1973 και πάλι μικρότερος στήν περίοδο 1974-76.

Γιά να έκτιμήσουμε τή συχνότητα και τή βαρύτητα τών άτυχημάτων, πρέπει νά χρησιμοποιήσουμε μιά

28. Βλ. καθημερινό τύπο, 13/3/1979.

29. Βλ. Άρθρος Σαμουλάδη. «Συνθήκες δουλειάς και Έλλειψη προστασίας άποακρόντων τούς ναυτικούς άπό τή θάλασσα», Ή Αύγή, 18/2/1979.

30. Στατιστική Έπετηρίς τής Έλλάδος 1977, σελ. 353.

σειρά από άλλους δείκτες. Τη *συχρότητα* των άτυχημάτων εκφράζει κατά κάποιον τρόπο το ποσοστό των άτυχημάτων σε σχέση με τον αριθμό των ασφαλισμένων που ήταν το 1956 5.4%, το 1965 6.4% και το 1976 3.8%. Σύμφωνα με υπολογισμούς που αφορούν τη βραβεία ελληνική βιομηχανία, με 1.500 άπασχολούμενους, ο δείκτης βαρύτητας των άτυχημάτων, δηλαδή οι συνολικές ημέρες που χάθηκαν από τα εργατικά άτυχηματα, ήταν το 1972 1.44 και το 1976 1.01.³¹ Υπάρχουν μερικοί κλάδοι όπου η συχρότητα και η βαρύτητα των άτυχημάτων είναι μεγαλύτερη από τον μέσο όρο. Σ' αυτούς ανήκουν τα μεταλλεία-όρυχεία, οι οικοδομές, ή μεταλλουργία και η ναυτιλία.

Η *σύνθεση των άτυχημάτων* ήταν το 1976 κατ' *εξ-*
δος τραυματισ ή εξέης: 51.3% τραύμα, 24,1% σύνθλιψη-θλάση, 7,2% άπλά κατάγματα, 5,8% εγκαύματα, 3,3% ξένα σώματα, 2,8% εξάρθρωμα και 5,5% άλλα είδη τραυματισ.³² Από άποψη *κατανομής κατά αίτιο*, τα 2/3 περίπου των άτυχημάτων, οφείλονται στις «πτώσεις» και στα «εργαλεία». ³³ Τέλος σχετικά με τις συνέπειες των άτυχημάτων, σύμφωνα με στοιχεία του 1975, το 89,2% των άτυχημάτων είχε σαν συνέπεια την άποχη από την εργασία και την επιδότηση, το 8,4% τη σωματική βλάβη χωρίς τη διακοπή της ικανότητας προς εργασία, το 1,7% την πρόσκαιρη αναπηρία και συνταξιοδότηση, το 0,5% το θάνατο και το 0,3% τη διαρκή αναπηρία και συνταξιοδότηση.³⁴ Σε κάθε περίπτωση, τα εργατικά άτυχηματα συνεπάγονται την αύξηση της ανθρώπινης δυστυχίας και φτώχειας. Είναι θλιβερό το γεγονός ότι ο αριθμός των θανατηφόρων εργατικών άτυχημάτων στη μεταπολεμική περίοδο παρουσιάζει ύψωτική τάση (βλ. Πίνακα 7).

2.4. Η εξέλιξη της κατάστασης των βασικών φτωχών στρωμάτων

Γιά να προσδιορίσουμε με μεγαλύτερη ακρίβεια τις μορφές και τις διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα, πρέπει να εξετάσουμε από πιά κοντά τα στρώματα που ζούν σε ένα επίπεδο κάτω από το κοινωνικό ή βιολογικά αναγκαίο ελάχιστο δριο διαβίωσης. Σ' αυτά τα στρώματα ανήκουν οι άνεργοι, οι άστεγοι, οι άποροι, οι ύποσιτιζόμενοι, οι χαμηλόμισθοι, οι συνταξιούχοι με χαμηλή σύνταξη και ένα μέρος των άγραμμάτων. Σε συνέχεια, θα παρακολουθήσουμε την εξέλιξη του όγκου και της κατάστασης αυτών των φτωχών στρωμάτων, από το μεταίχμιο του αιώνα μέχρι τις μέρες μας.

2.4.1. Οι άνεργοι και η ασφάλιση ανεργίας

Ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των φτωχών είναι η έλλειψη μόνιμης άπασχόλησης, ή συχνη

άλλαγή τομέα άπασχόλησης, ή άβεβαιότητα γύρω από την άπασχόληση. Η πλειοψηφία των άνεργων ανήκει στην κατηγορία των φτωχών. Αυτό αφορά περισσότερο τους έντελως μόνιμους άνεργους, τους οικογενειάρχες άνεργους και τις οικογένειές τους και τους άνεργους που δεν παίρνουν επίδομα ανεργίας. Ίσχυει λιγότερο για τους προσωρινούς άνεργους, τους άνοπανδρους άνεργους και τους άνεργους που παίρνουν επίδομα ανεργίας. Η φτώχεια που συνεπάγεται η ανεργία διαρκεί όσο διαρκεί η ανεργία, και με αυτήν την έννοια είναι μεταβατική, προσωρινή, δσον άφορά τα συγκεκριμένα πρόσωπα· είναι όμως μόνιμη σε πανκοινωνικό επίπεδο, έφθσον και η ανεργία είναι μόνιμο και χροόιο φαινόμενο. Ο όγκος των άνεργων μεταβάλλεται άνάλογα με την οικονομική συγκυρία και άλλους παράγοντες.

Στην Ελλάδα, η ανεργία και ή φτώχεια που συνεπάγεται αυτή πέρασε από διάφορες φάσεις εξέλιξης. Από το *μεταίχμιο του αιώνα και πέρα*, η ανεργία αρχίζει να παίρνει μονιμότερο χαρακτήρα και μαζικότερες διαστάσεις. Το γεγονός αυτό σχετίζεται βασικά με την αύξηση του άστικού πληθυσμού και τη διάδοση των μηχανών που είχε σαν συνέπεια την έκτόπιση εργατών από την παραγωγή. Αναφεόουμε, σε συνέχεια, όρισμένα παραδείγματα από το έπίσημο υπόμνημα του Έργατικού Κέντρου της Άθηνας που άφορά την περίοδο πριν το 1911: «Η άνεργία εις τών κλάδων τών άρτεργατών είναι κανόν...». «Ένεκα της εισαγωγής εν Άθηναις 18 τυπομηχανών, μέχρι σήμερον *οι εργάται των έφημεριδών*, περιωρίσθησαν κατά τό ημισυ, ως και εις τα τυπογραφεία, όσα λειτουργούν διά τούτων μηχανημάτων, ότως όστε ο άκουσίως άεργοι άνέρχονται καθ' έκάστην εις 50-60». Γιά τούς *καπνεργάτες* αναφέρεται ότι λόγω της εισαγωγής σιγαροποιητικών μηχανών «εργάται άκμαίοι και οικογενειάρχαι οι πλείστοι έρριθήσαν άθρόοι εις τούς δρόμους, χωρίς πόρους ζωής... οι άεργοι/καπνεργάτες/ένεκα έλλειψως εργασίας καθ' όλον τό κράτος άνέρχονται εις 500 περίπου σήμερον». Στή *σιδηροβιομηχανία* «όπάρχει πάντοτε μεγάλη παρακαταθήκη άκουσίτων άεργων». Στή *βιομηχανία* δερμάτων «πολλοί άεργοι άπομένουν. Όπως είναι φανερόν, καμμία αντίληψις δεν υπάρχει ύπέρ τών άεργων τούτων». «... Άριθμός άεργων υπάρχει πάντοτε εις τās βιομηχανικάς πόλεις, όπου είναι συγκεντρωμένα εργοστάσια».³⁵

Σύμφωνα με τα στοιχεία της βιομηχανικής άπογραφής του 1917 στην Άθήνα και τόν Πειραιά όπάρχαν 28.530 άνεργοι. Άπ' αυτούς, τό 37,5% ήταν άνεργοι για χροόικό διάστημα μέχρι 3 μήνες, τό 40,8% από 3-6 μήνες, τό 13,3% από 6-12 μήνες και τό 8,5% για χροόικό διάστημα πάνω από ένα χροόνο.³⁶ Άπό τά παραπάνω στοιχεία βγαίνει τό συμπέρασμα ότι στην περίοδο αυτή ήταν άρκετά μεγάλος όχι μόνον ο άριθμός τών άνεργων, αλλά και ή διάρκειά της ανεργίας. Σ' αυτό συνέβαλαν φυσικά και οι συνέπειες του πολέμου.

Στήν περίοδο του *μεσοπολέμου*, ή άθρόα είσοδή τών

31. Βλ. Εισήγηση-Μελέτη στό 19ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ. «Έργατικά άτυχηματα—Έπαγγελματικά άσθενείες». Η *φωνή της ΓΣΕΕ*, 20 Νοεμβρίου 1978, σελ. 16.

32. *Δελτίο ΣΕΒ*, τεύχος 395, σελ. 32.

33. *Φωνή ΓΣΕΕ*, 20 Νοεμβρίου 1978, σελ. 20.

34. Στατιστική Έπετηρίς της Έλλάδος 1977, σελ. 124.

35. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 216-219.

36. Ξ. Ζολώτα, *στό ίδιο*, σελ. 75.

προσφύγων οδήγησε στην απότομη αύξηση της ανεργίας. Στη δεκαετία του 1920 η ανεργία ήταν μεγαλύτερη από ό,τι το 1917. Ο αριθμός των έντελως ανέργων ανήλθε το 1928 στις 75.000 άτομα, δηλαδή ήταν δύο φορές περίπου μεγαλύτερος απ' αυτόν του 1917. Ο παραπάνω αριθμός αντιπροσώπευε το 2,7% του συνολικού εργατικού δυναμικού.

Η αύξηση της ανεργίας επιταχύνεται στην περίοδο της μεγάλης κρίσης, με άποκορύφωμα το 1932, όποτε ο αριθμός των ανέργων υπερτριπλασιάστηκε σε σχέση με το 1928 φτάνοντας στις 237.000 άτομα, δηλαδή το 8,6% του συνολικού εργατικού δυναμικού. Στη φάση της στασιμότητας, η ανεργία είναι μικρότερη σε σχέση με το 1932, αλλά εξακολουθεί να κυμαίνεται σε υψηλότερα επίπεδα από ό,τι το 1928 (1933 = 156.000 και 1934 = 162.000 άτομα) και μόνο το 1936 πέφτει κάτω από το προκρίσιμα επίπεδο. Στην περίοδο 1937-39, ο αριθμός των ανέργων στις μεγάλες πόλεις κυμαίνεται μεταξύ 80.000-120.000 άτομα (2,9-4,3% του εργατικού δυναμικού), δηλαδή σε υψηλότερο από το προκρίσιμα επίπεδο (βλ. Πίνακα 8). Το 1940, με βάση μία έρευνα που διενήργησαν τα επίσημα όργανα, διαπιστώθηκε ότι από τα 3 εκατομμύρια του εργατικού δυναμικού το ένα εκατομμύριο περίπου - 640.000 στην ύπαιθρο και 360.000 στα αστικά κέντρα - ήταν υπεράριθμος πληθυσμός, δηλαδή έντελως άνεργοι ή υποαπασχολούμενοι.³⁷

Στην περίοδο της κατοχής, οι αριθμοί των ανέργων κυμαίνονταν μεταξύ 220.000-260.000 ατόμων.³⁸ Στα πρώτα χρόνια της ανασυγκρότησης παρατηρείται μία μείωση της ανεργίας για να αυξηθεί και πάλι αργότερα. Στην περίοδο 1947-1950, ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας ανέρχονταν κυμαίνονταν μεταξύ 45.000-160.000 ατόμων, με άνοδική τάση (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1950, η Ελλάδα μαστιζόταν από μαζική και αυξανόμενη ανεργία. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων ανέργων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας κυμαίνονταν μεταξύ 41.000-121.000 ατόμων, με κυμαινόμενη τάση. Στην πραγματικότητα, ο συνολικός αριθμός των ανέργων ήταν πολύ μεγαλύτερος. Από την άποψη του 'Απρίλη 1951 προέκυψε ότι υπήρχαν 179.400 έντελως άνεργοι και 2.660.081 υποαπασχολούμενοι. Το ποσοστό των έντελως ανέργων έφτανε το 13,8% του συνόλου των μισθωτών. Ο μέσος ετήσιος αριθμός των ανέργων κυμαίνονταν στην περίοδο 1950-1959 μεταξύ 145.000-197.000, δηλαδή 4,4-5,9% του ενεργού πληθυσμού (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1960, η ανεργία εξακολουθεί να έχει μαζικό χαρακτήρα. Ο αριθμός των έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας ανέρχονταν κυμαίνονταν μεταξύ 70.000-93.000, με πτωτική τάση. Σύμφωνα με τα στοιχεία της άπογραφης του 1961, ο αριθμός των έντελως ανέργων ήταν μεγαλύτερος: 215.000 άτομα, δηλαδή 14,3% του συνόλου των μισθωτών. Το ίδιο μεγαλύτερος ήταν και ο καθ' ύπολογισμό μέσος ετήσιος αριθμός ανέργων κυμαίνόμενος

ΠΙΝΑΚΑΣ 8. Η εξέλιξη της ανεργίας στην περίοδο 1928-1939

Έτος	Αριθμός ανέργων	Δείκτης ανεργίας	Ποσοστά ανέργων σε σχέση με το συνολικό εργατικό δυναμικό
1928	75.000	100,—	2,7
1929	127.000	169,3	4,6
1930	155.000	220,—	5,6
1931	218.000	290,6	7,9
1932	237.000	316,—	8,6
1933	156.000	208,—	5,6
1934	162.000	216,—	5,8
1935	128.000	181,—	4,6
1936	74.000	97,—	2,7
1937	80-120.000	107-160,—	2,9-4,3
1938			
1939			

Πηγές: Ο πίνακας συντάχτηκε με βάση τις εξής πηγές:
 - ΑΟΣ: *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1936*, 'Αθήναι, 1937, σελ. 95.
 - ΑΟΣ: *Η ελληνική οικονομία κατά το έτος 1939*, 'Αθήναι, 1940, σελ. 111.
 - Γ. Τρίμη: *Περί εργατικού μισθού*, 'Αθήναι, 1938, σελ. 69.
 - Σ. Κλαδά: *Η εργατική μας πολιτική και νομοθεσία*, 'Αθήναι, 1945, σελ. 59.
 - Γ. Τρίμη: *Η κοινωνική πολιτική της τελευταίας δεκαετίας (1938-1946)*, 'Αθήναι, 1947, σελ. 7.

Σημείωση: Στόν ύπολογισμό τών ποσοστών πήρα σαν βάση ότι τό συνολικό εργατικό δυναμικό ήταν τό 1928 2.746.000 και τό 1940 2.800.000 άτομα.

μεταξύ 163.000-214.000 ατόμων, δηλαδή 3,9-5,9% του συνολικού ενεργού πληθυσμού. Το ποσοστό της ανεργίας και υποαπασχόλησης μαζί ήταν ακόμα μεγαλύτερο, κυμαίνοντο μεταξύ 9,2-15,4% του συνολικού ενεργού πληθυσμού (βλ. Πίνακα 9).

Στη δεκαετία του 1970 - σε σχέση με τη δεκαετία του 1960 - έχουμε μείωση της ανεργίας, που όφειλεται βασικά στη μαζική μετανάστευση και στην ταχύρρυθμη οικονομική ανάπτυξη που πραγματοποιήθηκε στις δεκαετίες 1950-1960 και που είχε σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων ευκαιριών άπασχόλησης. Η μείωση αφορά κυρίως την περίοδο 1970-74, όποτε ο αριθμός τών έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας κυμαίνονταν μεταξύ 22.000-49.000 ατόμων. Στην άπογραφη του 1971 καταμετρήθηκαν συνολικά 153.200 έντελως άνεργοι, δηλαδή τό 6,7% περίπου του συνολικού εργατικού δυναμικού. Ο καθ' ύπολογισμό μέσος ετήσιος αριθμός ανέργων ανερχόταν στις 75.000-142.000 άτομα, δηλαδή 2-6,7% του ενεργού πληθυσμού. Στην περίοδο 1975-1981 σημειώθηκε - σαν συνέπεια της οικονομικής κρίσης - νέα αύξηση της ανεργίας. Ο αριθμός τών έγγεγραμμένων στα Γραφεία Εύρεσεως Έργασίας ανέρχονταν κυμαίνονταν μεταξύ 28.000-35.000 ατόμων. Η άνοικτή ανεργία μόνο στα αστικά κέντρα φτάνει στις 38.000-57.000 άτομα. Ο συνολικός αριθμός τών ανέργων είναι όσοδήποτε μεγαλύτερος. Σε σχέση με τόν ενεργό πληθυσμό, τό ποσοστό της ανεργίας κυμαίνεται μεταξύ 2,1-2,6% και τό ποσοστό της ανεργίας και υποαπασχόλησης μεταξύ 8,7-10,9% (βλ. Πίνακα 9). Άκόμα πώ ψηλό είναι τό ποσοστό ανεργίας τών νέων. «Τό 1980 ή επίσημη ανεργία ανάμεσα στούς νέους ήλικίας 14-24 έτών ά-

37. Βλ. *Νέα Οικονομία*, 8/1951, σελ. 340.

38. Ύπολογισμοί δικού μας, με βάση τα στοιχεία του Πίνακα 8 και τα στοιχεία του περιοδικού *Άνταξ*, 2/1951, σελ. 123.

ΠΙΝΑΚΑΣ 9. Η εξέλιξη της ανεργίας στην Ελλάδα, 1947-1980

Έτος	Έγγεγραμμένοι στά γραφεία εύρεσης εργασίας	Άνεργοι			Ποσοστά στον άνεργο πληθυσμό		
		Ήμερα άπογραφής	Μέσος ετήσιος αριθμός καθ' υπολογισμό	Άνοικτη άνεργια στα αστικά κέντρα	Άνεργια	Υποπα- σχόληση	Άνεργια και υπο- απασχόληση
1947	45.000						
1948	76.000						
1949	112.000						
1950	160.000						
1951	—	179.400	145.000		4,40		
1952	54.000						
1953	76.000						
1954	55.000						
1955	121.000						
1956	41.000						
1957	89.000		180.000				
1958	87.000		176.000				
1959	99.000		197.000				
1960	93.000		190.000		5,80	—	—
1961	80.000	215.000	174.000		5,90	—	—
1962	79.000		172.000		5,55	4,9	10,45
1963	76.000		168.000		5,25	3,9	9,15
1964	71.000		164.000		4,90	4,9	9,80
1965	70.000		163.000		4,60	10,5	15,10
1966	70.000		165.000		5,30	9,9	14,20
1967	89.000		214.000		4,00	10,2	14,20
1968	78.000		203.000		3,90	11,5	15,40
1969	71.000		189.000		3,90	10,8	14,70
1970	49.000		142.000		3,60	11,0	14,60
1971	30.000	113.200	92.000		6,65	9,7	14,35
1972	24.000		75.000		—	9,3	9,30
1973	22.000				3,50	5,0	8,50
1974	27.000			31.500	2,00	8,0	10,00
1975	35.000			50.000	2,07	8,1	10,17
1976	29.000			38.000	3,14	6,8	9,94
1977	28.000			31.000	1,60	8,4	10,00
1978	31.000			37.750	2,00	8,9	10,90
1979	32.000			37.500	2,10	6,7	8,90
1980	—			56.500	2,60	6,1	8,70

- Πηγές: — Mitchell, B.R: *European Historical Statistics 1750-1970* — McMillan Press Ltd, London and Basingstoke, p. 167-172.
 — ΕΣΥΕ: Στατιστικές *Επετηρίδες των έτων 1952-1972*.
 — Βασικό Ίδρυμα Έρευνών: *Μακρόχρονοι προοπτικά της ελληνικής οικονομίας*, σελ. 25.
 — ΣΕΒ: *Άγορα εργασίας και διάρθρωσις αμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανίαν* (μελέτη Ρ.Ε. Φακιολά), Άθήνα, 1974, σελ. 38.
 — ILO: *Bulletin of Labour Statistics 1978*, 3rd quarter Geneva, p. 37. 1979, 1st quarter, p. 28-37.
 — Ροσέτου Φακιολά: *Η ανεργία στην Ελλάδα*. ΤΕΕ: Συνέδριο για την ανάπτυξη της Ελλάδος, τόμος I, Άθήνα, 1981, σελ. 49.
 — Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη: «Οι πραγματικές διαστάσεις της ανεργίας και της άπασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 37.

νέρχεται σε 8,2%, ενώ ανάμεσα στους νέους 14-29 έ-
των αντίστοιχα σε 5,7%.³⁹

Τά πρώτα βήματα για την *δυσόληση ανεργίας* στην
Έλλάδα γίνονται στη δεκαετία του 1920. «Πρόδρομος
των έπακολουθησάντων συστημάτων άσφαλίσεως κα-
τά της ανεργίας δύναται να θεωρηθί ό νόμος
2112/1920» περί καταγγελίας της συμβάσεως εργα-
σίας «και τό εις έκτελεσιν αυτού έκδοθέν Β.Δ. της 16-

18 Ίουλίου 1920 της υπό τούτων προβλεπομένης ά-
ποζημιώσεως έν περιπτώσει λύσεως της συμβάσεως
εργασίας υπαιτιότητα του εργοδότη, θεωρουμένης ως
έξασφαλιζούσης την συντήρησιν του μισθοτού, μέχρι
έξευρέσεως νέας άπασχολήσεως».⁴⁰ Άκολουθήσε τό
Ν.Δ. 424/41 που καταργήθηκε από τον νεότερο νόμο
44/44. Ό τελευταίος αντικαταστάθηκε από τό νόμο

39. Μαρίας Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, «Οι πραγματικές διαστάσεις
της ανεργίας και της υποαπασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομ-
ικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 37.

40. Ε. Δημητρακόπουλου, «Εργατική Νομοθεσία» (έκδοσις
έμπτη), Έκδοσις *Δελτίου Εργατικής Νομοθεσίας*, Άθήνα, 1976,
σελ. 846. Άπό την ίδια πηγή προέρχονται και οι πληροφορίες
που ακολουθούν (σελ. 847-864).

118/45 που τροποποιήθηκε από το Ν.Δ. 8/11 Μαΐου 1946. Το Ταμείο Άνεργιας, που ιδρύθηκε με τον τελευταίο νόμο, άργότερα διαλύθηκε και συγχωνεύτηκε με βάση τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 5 του Α.Ν. 1846/51 «περί Κοινωνικών Άσφαλίσεων» μέχρι το Ν.Δ. του Ν.Δ. 2961/54 αποχωρισμό του και της ίδρυσης του 'Όργανισμού Άπασχολήσεως και Άσφαλίσεως Άνεργιας (ΟΑΑΑ). Τη θεσμική βάση του συστήματος που ισχύει σήμερα αποτελεί το Ν.Δ. 2961/54 που συμπληρώθηκε άργότερα με το νόμο 3464/1955, το νόμο 3239/55, το νόμο 3198/55, τον Α.Ν. 213/67 και το Ν.Δ. 212/1969 με το οποίο ο ΟΑΑΑ μετονομάστηκε σε 'Όργανισμό Άπασχολήσεως Έργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ) και με το νόμο 74/75.

Σύμφωνα με τις νομικές διατάξεις, «εις την ασφάλισιν άνεργίας υπάγονται τά πρόσωπα τά παρέχοντα έπ' αμοιβή κατά κύριον λόγον εξηρητημένην έργασίαν σχέσεως ιδιωτικού Δικαίου, ώρισμένου ή άοριστου χρόνου, έφ' όσον άπασχολούνται εις περιοχάς εις άς έχει έκπεταθή ή κατά της άνεργίας ασφάλισιν κά άσφαλιζονται κατά του κινδύνου της άσθενείας εις τό ΙΚΑ ή εις έτερον 'Όργανισμόν Κοινωνικής Άσφαλίσεως Μισθωτών». Η άσφάλισιν άνεργίας δέν είναι γενική, γιατί εξαιρείται μιá σειρά από κατηγορίες εργαζομένων, όπως «οί μετέχοντες εις τήν διοικήσιν επαγγελματικών σωματείων ή ενώσεων αυτών και λαμβάνοντες παρ' αυτών άποζημιώσιν, οί λαχειοπώλαι, έφημεριδοπώλαι, μικροπωλήται, πλανόδιοι και υπαίθριοι φωτογράφοι και λοιπαί κατηγορίαί οικονομικός άσθενών άυτοτελώς εργαζόμενων προσώπων στερουμένων επαγγελματικής στέγης και μη παρεχόντων εξηρητημένην έργασίαν άσχετός της δι' ειδικών διατάξεων υπαγωγής των εις τήν ασφάλισιν του ΙΚΑ».⁴¹

Οί πόροι του 'Όργανισμού προέρχονται από εργοδοτική εισφορά 2% και εργατική 1% «έπί των πάσης φύσεως άποδοχών των υπαγομένων εις τήν ασφάλισιν άνεργίας μισθωτών».

Οί βασικές προϋποθέσεις γιά νά πάρει κανείς έπίδομα άνεργίας είναι πέντε: νά είναι άνεργος, νά έχει ίκανότητα έργασίας, νά υπάρχει προσφορά πρός άπασχόληση, νά υπάρχει λύση της σχέσης έργασίας και νά έχει συμπληρώσει όρισμένο αριθμό ημερών έργασίας. 'Ο ασφαλισμένος «δικαιούται έπίδοματος άνεργίας έφ' όσον επραγματοποίησης έκατόν εικοσι πέντε (125) ημερών έργασίας, έν ασφάλισιν άνεργίας, έντός των τελευταίων πρό της λύσεως της σχέσεως έργασίας δεκατεσσάρων (14) μηνών, των ημερών έργασίας των δύο τελευταίων μηνών μη υπολογιζόμενων... διά τους έπιδοτούμενους ως άνεργους διά πρώτην φοράν, απαιτείται, ως πρόσθετος προϋπόθεσις, όπως, έκτός των 125 ημερομισθίων, έχωσι πραγματοποιήσει ανά 80 ημερομισθία καθ' έκαστον των τριών προηγούμενων της ένάρξεως της έπιδοτήσεως έτών».⁴²

Όσον άφορά τό χρόνο άναμονής «τό έπίδομα άνεργίας όφείλεται μετά τήν πάροδο του χρόνου άναμονής, όστις άρχεται με τήν λύσιν της σχέσεως έργασίας και περιλαμβάνει τάς πρώτας έξ ημέρας της άνερ-

γίας». Η διάρκεια της έπιδοτήσεως «κλιμακοῦται και προσδιορίζεται ανάλογως του αριθμού των πραγματοποιηθεισών ημερών έργασίας έν τή ασφάλισιν άνεργίας και τό προηγούμενον της λύσεως της σχέσεως έργασίας 14 μηνών. Οβτω, διά τους πραγματοποιήσαντας κατά τό διάστημα τούτο: α) 125-149 ημέρας έργασίας, καταβάλλεται έπίδομα επί δύο μήνας, β) 150-179 ημέρας έργασίας, καταβάλλεται έπίδομα επί τρεψ μήνας, γ) 180 και άνω ημέρας έργασίας, καταβάλλεται έπίδομα επί πέντε μήνας. Δι' έκαστον μήνα τό έπίδομα καταβάλλεται επί 25 ημέρας... τά έπίδοματα άνεργίας δέν δύνανται νά είναι περισσότερα των τριακοσίων έντός της προηγούμενης, της έκάστοτε λύσεως της σχέσεως έργασίας, τετραετίας... αι άπαξ ληφθείσαι ύπ' όψιν ημέραι έργασίας προς έπιδοτήσιν δέν προσμετρούνται διά νέαν έπιδοτήσιν».⁴³

Σχετικά με τό ποσό, σύμφωνα με τις νομικές διατάξεις, «τό βασικόν έπίδομα άνεργίας όρίζεται εις 40% του ήμερομισθίου ή προκειμένου περί υπαλλήλων εις 50% του μισθού, υπό των περιορισμών ότι δέν είναι κατώτερον των 2/3 του ήμερομισθίου του άνειδικεύτου έργάτου ή εργατριάς...». Τό βασικό έπίδομα άνεργίας «προσαυξάνεται κατά 10% δι' έκαστον προστατευόμενον μέλος της οικογενείας του άνέργου, χωρίς όμως τό καταβλητέον βασικόν έπίδομα μετά των προσαυξήσεων λόγω οικογενειακών βαρών νά δύνανται νά είναι άνωτερον του 70% του ήμερομισθίου, προκειμένου περί των επί ήμερομισθία άμειβομένων, ή του μισθού, προκειμένου περί των επί μηνιαίω μισθώ άμειβομένων, βάσει του όποιου οῦτοι ασφαλίζονται».⁴⁴

Έχει ένδιαφέρον νά εξετάσουμε τήν πρακτική έφαρμογή των νόμων ασφάλισης άνεργίας στήν Ελλάδα. 'Ο αριθμός των έπιδοτούμενων άνέργων είναι γενικά μικρότερος άπ' τόν αριθμό των άνέργων, όπως φαίνεται και από τή σύγκριση των Πινάκων 9 και 10. Έδώ πρέπει νά σημειωθεί ότι τά στοιχεία — τουλάχιστο γιά τήν περίοδο 1972-1975 — άφορούν τους περιοδικώς έπιδοτηθέντες. Έκτός από αυτούς, υπάρχουν και οί έφ' άπαξ έπιδοτηθέντες άνεργοί. 'Ο αριθμός αυτών άνέρχεται, π.χ. τό 1975, σε 130.753 άτομα. Οί ημερές έπιδοτήσεως που άναλογούν κατά μέσον όρο σε έναν έπιδοτούμενο από 110,5 που ήταν τό 1952 μειώθηκαν σε 84,1 τό 1975. Τέλος, τό ποσό που άναλογεί κατά μέσο όρο σε έναν έπιδοτούμενο από 1.471 δρχ. τό 1952 μειώθηκε σε 415 δρχ. τό 1960 και σε 564 δρχ. τό 1966 (βλ. Πίνακα 10).

2.4.2. Οί άστεγοί

Τό πρόβλημα της κατοικίας αποτέλεσε — στις πρώτες έξι δεκαετίες του αιώνα μας τουλάχιστο — μιá χρόνια πληγή από τήν όποια ύπόφεραν πρώτα άπ' όλα τά φτωχά στρώματα των εργατών, των άγροτών και των προσφύγων. Οί έρευνητες που έχουσι γίνει κατά καιρούς είναι πολύ άποκαλυπτικώς γιά τήν θλιώτερη των συνθηκών κατοικίας, που άποτελεί βασική έκδήλωση φτώχειας.

41. Στο ίδιο, σελ. 847.
42. Στο ίδιο, σελ. 852-857.

43. Στο ίδιο, σελ. 858.
44. Στο ίδιο, σελ. 860-861.

ΠΙΝΑΚΑΣ 10. Έπιδοτήσεις άνεργίας στην Ελλάδα, 1952-1975

Έτος	Νέες περιπτώσεις	Ήμέρες επίδοσης	Έπιδοματα σε δρχ.
1952	53.822	5.948.304	79.187.281
1953	75.577	7.063.900	104.289.577
1954	54.715	4.515.862	78.091.000
1955	31.781	3.090.202	75.653.432
1956	40.655	3.305.560	123.321.817
1957	65.961	4.924.806	163.180.256
1958	58.564	5.037.179	165.415.883
1959	70.163	5.894.389	251.853.742
1960	63.090	5.305.253	261.697.951
1961	66.568	5.389.070	282.822.860
1962	69.656	5.509.584	282.137.897
1963	70.801	5.734.198	323.391.408
1964	72.536	5.835.748	370.459.155
1965	74.876	6.107.776	300.786.799
1966	83.186	6.637.816	469.335.113
1972	52.561	4.031.277	—
1973	50.071	3.769.322	—
1974	60.277	4.866.642	—
1975	74.754	6.435.656	—

Πηγή: ΕΣΥΕ. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1956, σελ. 76.
 Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1961, σελ. 159.
 Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1967, σελ. 141.
 Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 124.

Η πρώτη έρευνα για τις έργατικές κατοικίες έγινε το 1921 από την Έπιθεώρηση Έργασίας του Ύπουργείου Έθνικής Οικονομίας. Περιέλαβε 2.000 κατοικίες, στην Άθινα και τόν Πειραιά. Τό 80% τών έργατικών κατοικιών πού εξέτάστηκαν ήταν ένος δωματίου κατοικίας καί μόνο τό 18% είχαν δύο καί τό 2% τρία δωμάτια. Τό 53,6% τών κατοικιών ήταν άνθυγιεινές ή έντελώς ακατάλληλες.⁴⁵ Παραθέτουμε όρισμένους περικόπες από τή σχετική έκθεση πού ύποβλήθηκε στό Ύπουργείο: «Ύπάρχουν οικογένειες αι όποια κυριολεκτικώς στοιβάζονται διάνά κοιμηθούν. Είς τινας κατοικίας, μικρά παιδιά κοιμούνται υπό τήν κλίνην τών γονέων των δι' έλληνιν χώρον... είς τό αυτό δωμάτιον κοιμούνται δύο καί περισσότερα οικογένειαι. Τό φρικωδέστερον είναι ότι είς μερικά οικήματα έβρομεν άσθενείς προσβεβλημένους από τήν άπαισιαν νόσον τής φυματίωσης, κοιμημένους, όημερρόντας καί τρώγοντας έντός του αυτού δωματίου είς τό όποιον διατίονται ύγιείς καί πολλάκις τρυφερά ύπάρξεις... ύπόγειο ύγρα καί βαθεία, ύπόγειαι έντελώς σκοτεινά, ώσαν άληθινοί τάφοι, ύπόγεια ακατάλληλα καί διά ποτικώς άκόμη, στεγάδων καθ' έκάστην καί νέας οικογενείας... Είς τά κέντρα τών πόλεων, άλλα καί είς τάς συνοικίας, ιδιοκτητήν κίττων ή μάλλον συνθέτων κατά τόν προχειρότερον τρόπον, μέ ζύλα καί πολλάκις μέ λάσπην καί τενεκέδες, τρώγλες χαμηλές, καταλήθους μόνον διά κατοικίδια ζώα». Ο καθιγητής Γ. Χαριτάκης, σχολιάζοντας τά άποτελέσματα τής έρευνας, γράφει: «Η έλληνική έργατική κατοικία δέν παρουσιάζει καθόλου εύάρεστον εικόνα, είς τόν σημεϊον δέ αυτό καταφαιίνεται ζωηρώς υπό πόσον πε-

νιχράς συνθήκας από άπόψεις οικονομικού πολιτισμού εύρίσκεται ακόμη ό έλληνικός πληθυσμός».⁴⁶ Παρόμοιες ήταν οι συνθήκες κατοικίας τών έργατών καί γενικότερα τών έργαζομένων σ' όλόκληρη τή χώρα.

Στήν περίοδο του μεσοπολέμου — σάν συνέπεια κυρίως τής μαζικής είσοδής τών προσφύγων — μεγαλώνει ό αριθμός τών άστεγων καί χειροτερεύουν οι συνθήκες κατοικίας. Σύμφωνα μέ έπίσημα στατιστικά στοιχεία, τό 1918 στην Άθινα, πού είχε πληθυσμό περίπου 250.000 άτομα, ύπήρχαν συνολικά 25.000 κατοικίες· άναλογούσαν, δηλαδή, κατά μέσο δρο 10 άτομα σέ μία κατοικία. Τό 1924 ό πληθυσμός τής Άθινας αύξήθηκε σέ 550.000. Για τή διατήρηση, σενεπός, του στεγαστικού έπιπέδου του 1918 έπρεπενά κτιστούν 30.000 περίπου κατοικίες.

Στήν πραγματικότητα, όμως, στην περίοδο 1916-1924 κτίστηκαν συνολικά μόνο 15.007 κατοικίες. Άπό τά στοιχεία αυτά βγαίνει τό συμπέρασμα ότι κατά τήν περίοδο αυτή ό αριθμός τών κατοικιών πού έλειπαν στην Άθινα καί τόν Πειραιά άνερχόταν σέ 37.500. Άνάλογος ήταν καί ό αριθμός τών άστεγων.⁴⁷ Σύμφωνα μέ μία έκθεση πού ύποβλήθηκε τό 1921 μαζί μέ τό νόμο «περί λαϊκής κατοικίας», ή Έλλειψη λαϊκών κατοικιών στις πόλεις όλόκληρης τής Ελλάδας άνερχόταν στον αριθμό τών 150.000. Ο ύπολογισμός άφορούσε μόνο τά φτωχότερα στρώματα του άστικού πληθυσμού πού κατοικούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες καί δέν είχε ληφθεί ύπόψη ό άγροτικός πληθυσμός πού κάθε άλλο παρά σέ ύγιεινές συνθήκες στεγαζόταν. Στήν περίοδο 1923-1940, δόθηκε κατοικία σέ 200.000 περίπου οικογένειες, άλλα ή πλειοψηφία τους ήταν πρόσφυγες.

Τό πρόβλημα κατοικίας έμεινε άλυτο σέ όλη τήν περίοδο του μεσοπολέμου, όπως φαίνεται από διάφορες έρευνες πού έγιναν. Άπό τήν έρευνα πού έκανε τό 1931 τό Ταμείο Άσφαλίσεως Καπνεργατών σέ 10.433 κατοικίες σέ διάφορα μέρη τής Ελλάδας, διαπιστώθηκε ότι μόνον τό 38% τών κατοικιών ήταν ύγιεινές. Τό 51% τών κατοικιών άποτελούνταν από ένα δωμάτιο στό όποιο στεγάζονταν κατά μέσο δρο πάνω από 4 πρόσωπα.⁴⁸ Σύμφωνα μέ μία μελέτη του Έργατικού Κέντρου Παραγωγικότητας τό 1940, τό 1/3 τών σπιτιών τών έλληνικών οικογενείων ήταν κατοικίες ένος μόνον δωματίου καί άλλο 1/3 περίπου ήταν κατοικίες δύο δωματίων. Τό 50% περίπου τών κατοικιών ήταν χωρίς ιδιαίτερο μαγειρείο.⁴⁹ Σύμφωνα μέ έκθεση του ΟΗΕ, τό ποσοστό τών κατοικιών μέ λουτρό άνερχόταν σέ 4,1%. Μόνο τό 14,2% τών κατοικιών είχαν ηλεκτρισμό στις άγροτικές περιοχές καί 32% στα άστικά κέντρα. Στις μεγαλύτερες πόλεις τής Ελλάδας ύπήρχαν τό 1940 «έπί πλέον τών πενήκρων καί έλεινών κατοικιών, αι όποια άπετελούντο από πολύ παλαιά κτίσματα, καί άλλα 120.000 κατοικία εύρισκόμεναι επίσης είς χειρίστην κατάσταση, δηλα-

46. Γ. Χαριτάκης, στό ίδιο, σελ. 137.

47. Βλ. Έλευθεροούδης, Έγκυκλοπαίδειόν Λεξικόν, Άθινα, 1929, τόμ. 5, σελ. 425.

48. Νέα Οικονομία, 2/1951, σελ. 84.

49. Τό Βήμα, 28/11/1957.

δή περίπου τὸ 20% τοῦ οἰκοδομικοῦ κεφαλαίου.⁵⁰

Ἡ ἄθλια κατάσταση τῶν προπολεμικῶν συνθηκῶν κατοικίας ἐπιδεινώθηκε ἀκόμα περισσότερο *στήν περίοδο τῆς κατοχῆς καί στά πρῶτα μεταπολεμικά χρόνια*, σάν ἀποτέλεσμα τῶν καταστροφῶν τοῦ πολέμου καί τῶν σεισμῶν. Οἱ καταστραφέναι κατοικίες ἐξ αἰτίας τοῦ πολέμου ὑπολογίζονται σέ 530.000, δηλαδή τὸ 30% τῆς περιόδου τοῦ συνολικοῦ οἰκοδομικοῦ κεφαλαίου. Ἄλλες 70.000 περίπου κατοικίες καταστράφηκαν μέχρι τὸ 1960 ἀπὸ τοὺς κατὰ καιροὺς σεισμούς.⁵¹ Τὸ 1965 πλήγηκαν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς ἄλλες 90.000 οἰκογένειες.⁵² Ἡ εἰσαγωγικὴ ἔκθεση τοῦ νόμου 1667 τοῦ 1951 «περὶ λαϊκῆς κατοικίας» ἀναφέρει τὰ ἑξῆς: «Διὰ νὰ διατηρηθῇ ὁ οἰκοδομικὸς πλοῦτος εἰς τὸ ἐπίπεδον εἰς τὸ ὅποιον εὐρίσκεται ἐν Ἑλλάδι, χρειάζονται τοὐλάχιστον 35.000 οἰκοδομαὶ ἐτησίως.» Ἐνα μεταγενέστερο ὑπόμνημα τῆς Ὑπηρεσίας Οἰκισμοῦ ἀνεβάζει τὶς παραπάνω κανονικὰ ἀνάγκες σέ 40.000 οἰκοδομίες. *Στὴν περίοδο 1946-1951* οἰκοδομήθηκαν συνολικὰ 229.768 νέες κατοικίες, δηλαδή 32.824 κατοικίες κατὰ μέσο ἐτήσιο ὄρο.⁵³ Ἡ ἀπογραφὴ κατοικιῶν τοῦ 1951 ἔδειξε τὴν οὐδέτητα τοῦ προβλήματος κατοικίας: 510.692 κατοικίες οἰκογενειῶν, δηλαδή τὸ 27,4% τοῦ συνόλου, ἦταν κατοικίες μὲ ἓνα δωμάτιο καί 596.428 κατοικίες, δηλαδή τὸ 32%, ἦταν μὲ δύο δωμάτια.⁵⁴

Στὴ δεκαετία 1952-1961 οἰκοδομήθηκαν 501.712 νέες κατοικίες, δηλαδή 50.171 κατοικίες κατὰ μέσο ἐτήσιο ὄρο. Τὸ πρόβλημα τῆς κατοικίας, ὁμως, ἐξακολουθοῦσε νὰ παρουσιάζει οὐδέτητα σ' ὅλη τὴ δεκαετία τοῦ 1950. Αὐτὸ φαίνεται καί ἀπὸ μιὰ διεγματοληπτικὴ ἔρευνα τοῦ 1957. Ἡ ἔρευνα ἀφοροῦσε 746.400 κατοικίες πού κτίστηκαν πρὶν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1951 στίς περιοχὰς ὅπου ἴσχυε τὸ ἐνοικοστάσιο. Ἀπ' τὶς 719.500 οἰκογένειες τῆς ἀπογραφῆς: α) τὸ 28,3%, δηλαδή 203.618 οἰκογένειες, συγκοιτοῦσαν μὲ μία, δύο, τρεῖς καί περισσότερες οἰκογένειες, β) τὸ 32,5%, δηλαδή 233.838 οἰκογένειες, κατοικοῦσαν σέ ἓνα δωμάτιο, γ) τὸ 54,7%, δηλαδή 393.567 οἰκογένειες, κατοικοῦσαν μὲ περισσότερα ἀπὸ τρία καί τέσσερα πρόσωπα κατὰ δωμάτιο.⁵⁵ Διάφορες ἔρευνες καί συγκρίσεις δείχνουν ὅτι οἱ συνθήκες κατοικίας στὴ δεκαετία τοῦ 1950 ἦταν χειρότερες ἀπ' αὐτὲς τῆς προπολεμικῆς περιόδου. Ἡ πυκνοκατοικία κατὰ δωμάτιο, π.χ. ἀπὸ 1,8 ἄτομα πρὶν τὸ 1940, αὐξήθηκε σέ 2,2 ἄτομα τὸ 1953.⁵⁶ Γιὰ τὴν ἴδια περίοδο ὁ Π. Κυριαζῆς γράφει: «Ἡ σημερινὴ οἰκιστικὴ κατάσταση εἰς τὴν χώραν μας εἶναι πολὺ χειρότερη ἀπὸ ὅτι ἦτο προπολεμικῶς...».⁵⁷

Στὴ δεκαετία τοῦ 1960 ἐπιταχύνθηκε ἡ οἰκοδόμησις κατοικιῶν μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βελτιωθοῦν οἱ συνθήκες κατοικίας ξεπερνώντας τὸ προπολεμικὸ ἐπίπεδο. Οἱ κατοικίες πού ἀπογράφηκαν ἀπὸ 2.318.023 πού ἦταν τὸ 1961 ἔφθασαν εἰς 2.997.976 τὸ 1971, δηλαδή αὐξήθηκαν μὲ μέσο ἐτήσιο ρυθμὸ 67.995 καί συνολικὰ κατὰ 679.953 κατοικίες ἢ 29,3%.⁵⁸ Ἡ ἀναλογία τῶν νοικοκυριῶν (οἰκογενειῶν) μὲ ἓνα δωμάτιο ἀπὸ 27,4% πού ἦταν τὸ 1951 μειώθηκε σέ 7,0% τὸ 1971, τῶν νοικοκυριῶν μὲ 2 δωμάτια ἀπὸ 32,0% σέ 16,7%, ἐνῶ αὐξήθηκε τὸ ποσοστὸ τῶν νοικοκυριῶν μὲ 3 δωμάτια ἀπὸ 17,3% σέ 26,5%, μὲ 4 δωμάτια ἀπὸ 9,1% σέ 28,3%.⁵⁹

Ἡ βελτίωσις τῶν συνθηκῶν κατοικίας συνεχίστηκε καί *στὴ δεκαετία τοῦ 1970*, μὲ ἔξαιρέση τὴν περίοδο τῆς κρίσης 1973-1974. Τὸ σύνολο τῶν κατοικιῶν πού κτίστηκαν καί ἐπισκευάστηκαν στὴν τριετία 1975-1977 ἀνέρχονταν σέ 407.739, δηλαδή σέ 135.913 κατοικίες κατὰ μέσο ἐτήσιο ὄρο.

Σάν ἀποτέλεσμα τῆς μεταπολεμικῆς ταχύρρυθμης οἰκοδομικῆς δραστηριότητος, *ὁ ἀριθμὸς καί τὸ ποσοστὸ τῶν ἄστεγων στὴν Ἑλλάδα μειώθηκε σημαντικά*. Παρ' ὅλο αὐτὸ, ὁμως, τὸ πρόβλημα τῆς κατοικίας δέν μπορεῖ νὰ θεωρηθῆι λυμένο. Πρῶτα ἀπ' ὅλα, γιατί ὑπάρχει πρόβλημα κατοικίας μὲ τὴν ποσοτικὴ ἔννοια, δηλαδή ἔλλειψη κατοικιῶν σέ σχέση μὲ τὶς αὐξανόμενες ἀνάγκες. Δεύτερο, ὑπάρχει πρόβλημα κατοικίας μὲ τὴν ποιοτικὴ ἔννοια, πού σχετίζεται μὲ τὴν ἔλλειψη ἀνεσῶν σέ πολλὰς κατοικίες, μὲ τὴν ρύπανση τοῦ περιβάλλοντος κτλ. Τρίτο, ὑπάρχει τὸ πρόβλημα τῶν ὑψηλῶν ἐνοικίων. *Τὸ πρόβλημα τῆς κατοικίας πλητέϊ ἰδίως τὰ φτωχὰ στρώματα τῆς εργατικῆς τάξης, τῆς ἀγροτικῆς καί τῶν προσφύγων*. Οἱ φτωχοὶ μένουσιν στίς χειρότερες κατοικίες, στίς χειρότερες περιοχὰς μὲ τὸ λιγότερο πρᾶσινο, μὲ τὴν μεγαλύτερην ὀψανση κτλ. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ νέα μορφὴ σύγχρονης φτώχειας.

Οἱ συνθήκες κατοικίας πολλῶν ἐργατικῶν στρωμάτων ἦταν καί — παρὰ τὴν ἀπόλυτην βελτίωσιν — ἐξακολουθοῦν νὰ εἶναι χειρότερες ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὰ στοιχεῖα τῶν διαφορῶν ἐρευνῶν πού ἔχουν γίνεϊ κατὰ καιροῦς. Ἀναφέρουμε πρῶτα τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνας πού ἔγινε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσίαν τοῦ ΙΚΑ στὴν *περίοδο τῆς κατοχῆς*, πού ἀφοροῦσε τὶς ἐργατικὰς συνουκίες τῆς Ἀθήνας καί τοῦ Πειραιῶ, ὅπου ἐξετάστηκαν συνολικὰ 60.000 κατοικίες μὲ στεγαζόμενον πληθυσμὸν 220.000 κατοίκους. Τὸ 57% τοῦ συνόλου τῶν κατοικιῶν ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ἓνα μόνον δωμάτιο καί σέ συνουκίες, ὅπως ἡ π.χ. ἡ Παλιὰ Κοκκινιά, τὸ ποσοστὸ αὐτὸ ἔφτανε τὸ 71%. Στὸ 37% τῶν κατοικιῶν ἀντιστοιχοῦσαν πάνω ἀπὸ 5 ἄτομα σέ κάθε δωμάτιο, στὸ 20% πάνω ἀπὸ 4 ἄτομα καί στὸ 10% πάνω ἀπὸ 3 ἄτομα σέ κάθε δωμάτιο. Ὑπῆρξαν περιπτώσεις πυκνοκατοικίας μέχρι 15 ἄτομα σέ κάθε δωμάτιο. Κατὰ μέσο ὄρο, τὸ 28% τῶν κατοικιῶν ἦταν χωρὶς μαγειρεῖο, τὸ 9% χωρὶς ἀποχωρητήριο καί

50. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, 4/9/1958.

51. Διεύθυνση Οἰκονομικῶν Λογαριασμῶν, *Ἡ ἐξέλιξις τῆς οἰκοδομικῆς δραστηριότητος ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα, 1958, σελ. 14-15.

52. Ἀντ. Μῆξη, «Στεγαστικὸν πρόβλημα καί στεγαστικὴ πολιτικὴ», *Ἐπιθεώρησις Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν*, τευχὸς 4-5, σελ. 186.

53. *Νέα Οἰκονομία*, Μάρτιος-Ἀπρίλιος, 1955, σελ. 108. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, 4/9/1958.

54. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1958, σελ. 127.

55. Στὸ ἴδιο, σελ. 128-129.

56. Βλ. Κ. Μπανταλοῦκα, *Ἡ κατανάλωσις εἰς τὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα, 1958, σελ. 19-20.

57. Οἰκονομικὸς Ταχυδρόμος, 4/9/1958.

58. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1977, σελ. 277, 1978, σελ. 292.

59. Στατιστικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Ἑλλάδος 1958, σελ. 127, 1977, σελ. 34.

τό 94% χωρίς λουτρό. Από το σύνολο των κατοικιών, 11% βρέθηκαν με κακό άερισμό, 29% με κακό φυσικό φωτισμό, 15% χωρίς ήλιο και 29% έκδηλα ύγρες. Στο 3% του συνόλου των κατοικιών δεν υπήρχαν κρεβάτια. Στο 36% των κατοικιών αντιστοιχούσαν πάνω από 2 άτομα σε κάθε κρεβάτι, στο 15% 3 και στο 6% πάνω από 5 άτομα σε κάθε κρεβάτι.⁶⁰ Ας σημειωθεί ότι οι συνθήκες κατοικίας τής Αθήνας και τής περιφέρειάς της θεωρούνταν καλύτερες από ό,τι αυτές των επαρχιών και των επαρχιακών πόλεων.

Σε συνέχεια παραθέτουμε μερικές περιεκτικές απ' τα πορίσματα μιάς έρευνας που έγινε το 1949 από την Αμερικανική Αποστολή και που περιέλαβε 500 εργατικές οικογένειες σε διάφορες περιοχές τής χώρας. «Είς άλλην περιπτώσιν ή οικογένεια έξι με άλλας οικογενείας εις παλαιούς στρατώνας. Κάθε οικογένεια είχαν — άς τό όνομαζόμεν — από έν δωμάτιον, τό όποιον οι τοίχοι ήσαν από χαρτόνι. Δέν υπήρχε κουζίνα και φυσικά ούτε άποχωρητήριο ή μάνινο. Εις άλλας περιπτώσεις οικογένεια έξων εις καλύβας κατασκευασμένας από λαμαρίνα και τό πάτωμα άποτελούσε τό κρεβάτι των. ... Αλλάι οικογένεια διαβιούν εις σπήλαια έντός των παλαιών τειχών τής πόλεως, τά όποια χρονολογούνται από τό 1200 πρό Χριστού».⁶¹ Σε ένα Διεθνές Συνέδριο των Βρυξελλών τό 1951 διαπιστώθηκε ότι στην Ελλάδα τό 10% των εργατοϋπαλλήλων κατοικούν ανά 5 άτομα σε κάθε δωμάτιο και τό 37% ανά 3 σε κάθε δωμάτιο, τό 94% των κατοικιών στερούνται από κάθε μέσο ή χώρο σωματικής καθαριότητας.⁶² Η άθλιότητα των συνθηκών κατοικίας πλατιών εργατικών στρωμάτων άποτελεί χαρακτηριστικό όλόκληρης τής δεκαετίας του 1950. Μιά έρευνα εργατικής κατοικίας που έγινε από τό ΙΚΑ στό δεύτερο μισό τής δεκαετίας του 1950 έδωσε τά έξης άποτελέσματα: Σε σύνολο 28.080 κατοικιών τής περιοχής Νέου Κόσμου - Δάφνης, τό 12% ήταν τελείως ακατάλληλες για νά κατοικούν σ' αυτές άνθρωποι, 51,6% ήταν άποδεικνύμενα άνθυγιεινά, τό 49% των κατοικιών δέν είχαν νερό, τό 40% δέν είχαν μαγειρείο και μόνο τό 7% είχαν ύπόνομο.⁶³ Σύμφωνα με ύπολογισμούς τής Υπηρεσίας Οικισμοϋ του Υπουργείου Συγκοινωνιών και Δημοσίων Έργων, τό 20% του συνόλου των κατοικιών τής χώρας, δηλαδή πάνω από 350.000 κατοικίες, είναι δυνατό νά άποκληθούν «πρώγλες» λόγω έλλειψης στοιχειωδών δρων ύγιεινής και λόγω έπικίνδυνης κατάστασης αυτών.⁶⁴

Σχετικά με τίσ συνθήκες κατοικίας των άγροτών, μία έρευνα που έκανε ή Τεχνική Υπηρεσία τής Άγροτικής Τράπεζας, τό 1958, άποκάλυψε ότι «105.600 άγροτικά οικογένεια στερούνται παντελώς στέγης και 109.200 οικογένεια στεγάζονται εις άνθυγιεινά ή άνεπαρκή διά ταύτα οίκηματα. Εάν ληφθ ή ύπ' όψιν ότι, από τά στοιχεία τής Έθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας,

αί άγροτικά οικογένεια εις Ελλάδα άνέρχονται εις 1.000.000 περίπου, αί άστεγοι άγροτικά οικογένεια άποτελούν τό 10,5% τούτων, αί δε υπό άνθυγιεινά συνθήκας και εις άνεπαρκείς κατοικίας διαβιούσαι τιαύται άποτελούν τό 10,9% των άγροτικών οικογενειών τής χώρας».⁶⁵ Οι άθλιες συνθήκες κατοικίας βάραιναν πρώτα απ' όλα τή φτώχη και μεσαία άγροτιά. Από τίσ 105.600 άγροτικές οικογένειες πού στερούνται παντελώς κατοικίας, τό μεγαλύτερο ποσοστό, τό 53% (55.963 οικογένειες), ήταν χαμηλής οικονομικής κατάστασης.

Μεγάλο ποσοστό των άστεγων προέρχονταν από τούς πρόσφυγες. Χιλιάδες προσφυγικών οικογενειών έξακολούθησαν νά παραμείνουν σε παράγκες και τρώγλες επί όλόκληρης δεκαετίας μετά τή μικρασιατική καταστροφή. Ο αριθμός των πτωχών των προσφύγων του 1922 άνερχόταν άκόμα και τό 1958 σε 60.000 περίπου. Σύμφωνα με στοιχεία του Υπουργείου Προνοίας, στην Αθήνα 7.463 πρόσφυγικές οικογένειες κατοικούσαν άκόμα σε παραπήγματα.⁶⁶

Είναι γνωστές οι σοβαρές συνέπειες πού συνεπάγονται οι άθλιες συνθήκες κατοικίας. Κοντά στις οικονομικές και ήθικές συνέπειες (ή Α. Ρωσοπούλου σε μία μελέτη τής διαπίστωσε ότι οι αυτοκτονίες για λόγους οικονομικούς έχουν οι περισσότερες αίτια τήν έλλειψη κατάλληλης στέγης), οι κακές συνθήκες κατοικίας μαζί με τόν ύποσιτισμό είχαν καταστροφικές συνέπειες για τήν ύγεια των φτωχών στρωμάτων και άπέτελεσαν μία από τίσ κυριότερες αίτιες τής φυματώσης, διαφόρων άλλων μεταδοτικών άσθενειών, τής παιδικής θνησιμότητας κτλ.

Στίς δεκαετίες 1960 και 1970 έπληθε κάποια βελτίωση και στις συνθήκες κατοικίας των φτωχών στρωμάτων. Κτιστίκαν περισσότερες και μεγαλύτερες κατοικίες, μεταξύ αυτών και εργατικές. Σύμφωνα με τά στοιχεία τής ΕΣΥΕ,⁶⁷ στά άστικά κέντρα ο δείκτης πυκνοκατοικησης (αριθμός άτόμων/ αριθμός δωματίων) από 1,47 που ήταν τό 1961 μειώθηκε σε 0,98 τό 1971. Βελτιώθηκαν και οι άνέσεις κατοικιών. Η άπογραφή του 1971 έδωσε τήν έξις εικόνα για τίσ άνέσεις των κατοικιών: Από τό σύνολο των 2.478.493 νοικοκυριών είχε μαγειρείο τό 74%, λουτρό ή ντους τό 36%, ήλεκτρικό φώς τό 88,8% και άποχωρητήριο τό 92,8%. Η άναλογία κατοικιών με ήλεκτροκό ήταν ίκανοποιητική. Το έκπληκτικό ήταν ότι τό 26% των νοικοκυριών δέν είχαν μαγειρείο, τό 64% δέν είχαν λουτρό ή ντους και τό 7,2% δέν είχαν άποχωρητήριο. Έγιναν σημαντικά βήματα για τή λύση του προβλήματος των πτωχών, των παραπηγμάτων, του προσφυγικού στεγαστικού προβλήματος. Η πρόδος αυτή όμως δέν όδηγησε στη ριζική λύση του προβλήματος κατοικίας των φτωχών στρωμάτων. Το πρόβλημα έξακολούθει νά υφίσταται με παλιές και καινούργιες μορφές.

Τό στεγαστικό πρόβλημα των προσφύγων έξακολουθεί νά ύπάρχει άν και σε άμβλυμένη μορφή. Μέ τήν

60. Βλ. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 3/5/1958, σελ. 8-9, και Νέα Οικονομία, Μάρτιος-Άπρίλιος, 1955, σελ. 106.

61. Νέα Οικονομία, Μάρτιος-Άπρίλιος, 1955, σελ. 106.

62. Νέα Οικονομία, Μάιος, 1951, σελ. 227-228.

63. Βλ. Η Αύγή, 10/10/1958.

64. Βλ. Κ. Μπανταλούκα, στο ίδιο, σελ. 20.

65. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 12/3/1959, σελ. 1 και 5.

66. Οικονομικός Ταχυδρόμος, 1/5/1959.

67. Στατιστική Έπετηρίς τής Ελλάδος 1977, σελ. 36.

ΠΙΝΑΚΑΣ 11. Η εξέλιξη των κατώτατων πραγματικών ημερομισθίων, στην περίοδο 1938-1950

Ημερομηνία ύπογραφης συλλογικών συμβάσεων εργα- σίας	Σε δρχ.	Άνδρες Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Γυναίκες Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σε δρχ.	Μαθητεύομενοι Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100
1938	58	—	26	—	20	—
20-10-1947	11.000	18.965,5	5.300	20.384,6	3.000	15.000,0
15-5-1949	14.300	130,0	6.890	130,0	3.900	130,0
1-7-1950	18.000	125,9	14.000	203,2	6.000	153,0

Παράτηρηση: Στη σύγκριση των στοιχείων, ιδιαίτερα των μεταπολεμικών με τα προπολεμικά, πρέπει να ληφθεί υπόψη ο καλ-
πάζων πληθωρισμός.

Πηγή: Ε. Δημητρακόπουλος, *Η εργατική νομοθεσία*, Αθήνα, 1956, σελ. 180-187, και *Δελτίο Έργατικής Νομοθεσίας*, τόμος 9,
1953, σελ. 383.

ευκαιρία του 12ου Συνεδρίου της Πανελληνίας Όμο-
σπονδίας Προσφύγων 1922, που έγινε το 1979, οι εκ-
πρόσωποι των προσφύγων, σε συνέντευξη τύπου, τό-
νισαν ότι 57 χρόνια μετά τη μικρασιατική καταστρο-
φή 5.000 οικογένειες προσφύγων είναι ακόμη άστεγες
και μένουν με ένοικοιο. 10.000 οικογένειες δεν έχουν
άποχωρητήρια, 30.000 οικογένειες μένουν σε πληθό-
κτιστα και άκατάλληλα σπίτια.⁶⁸ Απαράδεκτες χαρα-
κτήρισε τις συνθήκες διαβίωσης των προσφύγων που
ζούν στον καταυλισμό Λαυρίου ή κ. Περράκη κατά
την επίσκεψή της στις 4 Φεβρουαρίου 1982.⁶⁹

2.4.3. Οί χαμηλόμισθοι και χαμηλοεισοδη- ματίες (Η εξέλιξη των κατωτάτων ή- μερομισθίων και μισθών)

Προηγούμενα έγινε λόγος για την εξέλιξη των μέ-
σων ημερομισθίων και μισθών. Στην κατηγορία των
φτωχών άνηκουν οι έργατες, οι υπάλληλοι, οι άγρότες
και οι συνταξιούχοι που το εισόδημά τους είναι χαμηλό-
τερο από το ποσό που είναι αναγκαίο για την εξασφάλι-
ση του ελάχιστου όριου διαβίωσης ή είναι πολύ χαμη-
λότερο από το μέσο εισόδημα. Την κατηγορία των έρ-
γατών και των υπαλλήλων μπορούμε να την παρακο-
λουθήσουμε με βάση την εξέλιξη του κατώτατου ήμε-
ρομισθίου και μισθού που είναι συνήθως χαμηλότερο
από το ελάχιστο όριο διαβίωσης και το μέσο ημερομί-
σθιο ή μισθό. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις οικογέ-
νειες που έχουν μόνο έναν εργαζόμενο.

Στη μεταπολεμική περίοδο 1947-1979 έγιναν συνο-
λικά 35 φορές αναπροσαρμογές ημερομισθίων και μι-
σθών. Τα συγκεκριμένα στοιχεία περιέχονται στους
Πίνακες 11 και 12. Οι όνομαστικές αυξήσεις που δί-
νουνται κάθε φορά με τις νέες συλλογικές συμβάσεις
εργασίας στα κατώτατα ημερομίσθια κυμαίνονται
στην περίοδο 1947-1950 μεταξύ 30-103% και στην
περίοδο 1951-1979 μεταξύ 2-29%.

Τα ημερομίσθια που καθορίζονται από τις συλλογι-
κές συμβάσεις εργασίας είναι υποχρεωτικά ως κατώ-
τατα όρια. Ένα τμήμα των εργατών — γύρω στο 10-

25% — παίρνει και στην πραγματικότητα αυτά τα κα-
τώτατα ημερομίσθια. Το 1968, π.χ., το 9,6% των άν-
δρών και το 27% των γυναικών, εργαζομένων με ήμε-
ρομίσθιο στη βιομηχανία, έπαιρναν το κατώτατο ήμε-
ρομίσθιο.⁷⁰ Το μεγαλύτερο ποσοστό των εργατών, δ-
μως, παίρνει ημερομίσθιο υψηλότερο απ' το κατώτατο
ημερομίσθιο. Έτσι, τα πραγματικά καταβαλλόμενα ή-
μερομίσθια αποκλίνουν σημαντικά προς τα πάνω από
τά κατώτατα ημερομίσθια. Η απόκλιση αυτή στην πε-
ρίοδο 1959-1979 κυμαίνεται για τους άνδρες 34-55%,
για τις γυναίκες 1-26% και για τους μαθητεύομενους
19-41%.⁷¹

Ο ετήσιος ρυθμός αύξησης του κατώτατου όνομα-
στικού μισθού άνδρων υπαλλήλων κυμαίνονταν στην
περίοδο 1958-1973 γύρω στο 0-10%. Σε σύγκριση με
τόν κατώτατο μισθό, ο πραγματικά καταβαλλόμενος
μισθός ήταν κατά 37-56% υψηλότερος. Ο ετήσιος ρυ-
θμός αύξησης του κατώτατου μισθού των γυναικών υ-
παλλήλων ήταν γύρω στο 0-11%, ή απόκλιση του
πραγματικά καταβαλλόμενου μισθού κυμαίνονταν με-
ταξύ 1-24%, δηλαδή ήταν πολύ μικρότερη από την ά-
πόκλιση των μισθών των άνδρων. Επί πλέον, σε όρι-
σμένες περιπτώσεις, ο πραγματικά καταβαλλόμενος
μισθός ήταν μικρότερος από τον κατώτατο μισθό (π.χ.
το 1961, 1965). Στην περίοδο 1974-78, ο ετήσιος ρυ-
θμός αύξησης των μέσων μηνιαίων αποδοχών των άν-
δρων ήταν γύρω στο 19-22% και των γυναικών μετα-
ξύ 19 και 24%.⁷²

Η αύξηση, όμως, των πραγματικών κατώτατων ή-
μερομισθίων και μισθών ήταν, λόγω της αύξησης του
τιμάρθιμου, πολύ μικρότερη. Σύμφωνα με τους υπο-
λογισμούς μας, τα πραγματικά κατώτατα ημερομίσθια
των ανειδίκευτων εργατών αντιπροσώπωναν το 1945
το 25,5% και το 1946 το 35,2% της αγοραστικής δύ-
ναμης του 1939.⁷³ Τα πραγματικά κατώτατα ημερομί-

70. Στοιχεία ειδικής έρευνας του ΣΕΒ. Βλ. ΣΕΒ, *Άγورها εργασίας και διάρθρωσης άμοιβών εις την ελληνικήν βιομηχανία*, Αθήνα, 1974, σελ. 91.

71. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες: Στέργιο Μπαμπανσή, *Καπιταλισμός και εργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1043-1046.

72. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο, σελ. 1047-1051.

73. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στο ίδιο, σελ. 1072.

68. Βλ. *Η Αύγη*, 23/5/1979.

69. *Η Αύγη*, 5/2/1982.

ΠΙΝΑΚΑΣ 12. Κατώτατα ημερομίσθια καθοριζόμενα από τις εθνικές συλλογικές συμβάσεις εργασίας στην περίοδο 1951-1979

Ήμερομηνία υπογραφής συλλογικών συμβάσεων εργασίας	Άνδρες		Γυναίκες		Μαθητευόμενοι με διετή άπασχόληση	
	Σέ δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σέ δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100	Σέ δρχ.	Δείκτης: προηγούμενη περίοδος=100
15.1. 1951	22,0	122,2	18,0	128,6	8,0	133,3
7.10.1952	25,0	113,6	20,0	111,1	9,0	112,5
1.3. 1954	28,8	115,2	23,0	115,0	10,4	115,6
1.5. 1954	31,3	108,7	25,0	108,7	11,3	108,7
1.1. 1955	37,0	118,2	29,0	116,0	14,0	123,9
1956	42,0	113,5	32,0	110,4	16,0	114,3
24.8.1958	47,5	113,1	36,5	114,1	18,7	116,9
1959	47,5	100,0	36,5	100,0	18,7	100,0
1.9. 1960	52,0	109,5	40,0	109,6	21,0	112,3
26.6. 1961	53,0	101,9	41,0	102,5	22,0	104,8
1.6. 1962	57,0	107,6	44,0	107,3	24,0	109,1
1963	57,0	100,0	44,0	100,0	24,0	100,0
1.1. 1964	64,0	112,3	50,0	113,6	30,0	125,0
1965	64,0	100,0	50,0	100,0	30,0	100,0
1.1. 1966	75,0	117,2	60,0	120,0	35,0	116,7
1.2. 1967	85,0	113,3	70,0	116,7	45,0	128,6
1.7. 1967	90,0	105,9	75,0	107,1	50,0	111,1
1.10.1968	96,3	107,0	80,3	107,1	53,5	107,0
1.5. 1969	103,5	107,5	86,3	107,5	57,5	107,5
1.10.1971	110,0	106,3	93,0	107,8	61,0	106,1
1.7. 1972	115,0	104,6	97,0	112,4	65,0	106,6
1.5. 1973	125,0	108,7	105,0	108,3	75,0	115,4
1.9. 1973	138,0	110,4	120,0	114,3	85,0	113,3
1.12.1973	165,6	120,0	144,0	120,0	96,0	111,8
1.9. 1974	182,0	109,9	158,0	109,7	—	—
1.3. 1975	204,0	112,1	177,0	112,0	—	—
1.8. 1975	219,0	107,4	199,0	112,4	—	—
13.2.1976	241,0	110,1	219,0	110,1	—	—
1.7. 1976	256,0	106,2	241,0	110,1	—	—
15.2. 1977	282,0	110,2	265,0	110,0	—	—
1.7. 1977	294,0	104,3	285,0	107,6	—	—
1.2. 1978	340,0	115,7	330,0	115,8	275,0	—
1.7. 1978	360,0	105,9	360,0	109,1	306,0	111,3
15.2.1979	414,0	115,0	414,0	115,0	—	—
1.1. 1982	825,0	—	825,0	—	—	—

Πηγή: Φύλλα Έσημερίων Κυβερνήσεως αντίστοιχων ημερομηνιών. Βλ. για την περίοδο 1951-1973: ΣΕΒ, Άγορα εργασίας και διάρθρωσης άμοιβών εις τήν ελληνικήν βιομηχανίαν (Μελέτη Ρ. Φακιολά), Άθήνα, 1974, σελ. 91. Για τήν περίοδο 1974-1979. Δελτίο ΣΕΒ, τεύχος 376, σελ. 27, και τεύχος 405, σελ. 32. Πρόκειται για έπίσημα στοιχεία τών Έθνικών Συμβάσεων Έργασίας, τού ΙΚΑ και τού Ύπουργείου Έργασίας. Για τό 1982, βλ. καθημερινό τύπο 12/2/1982.

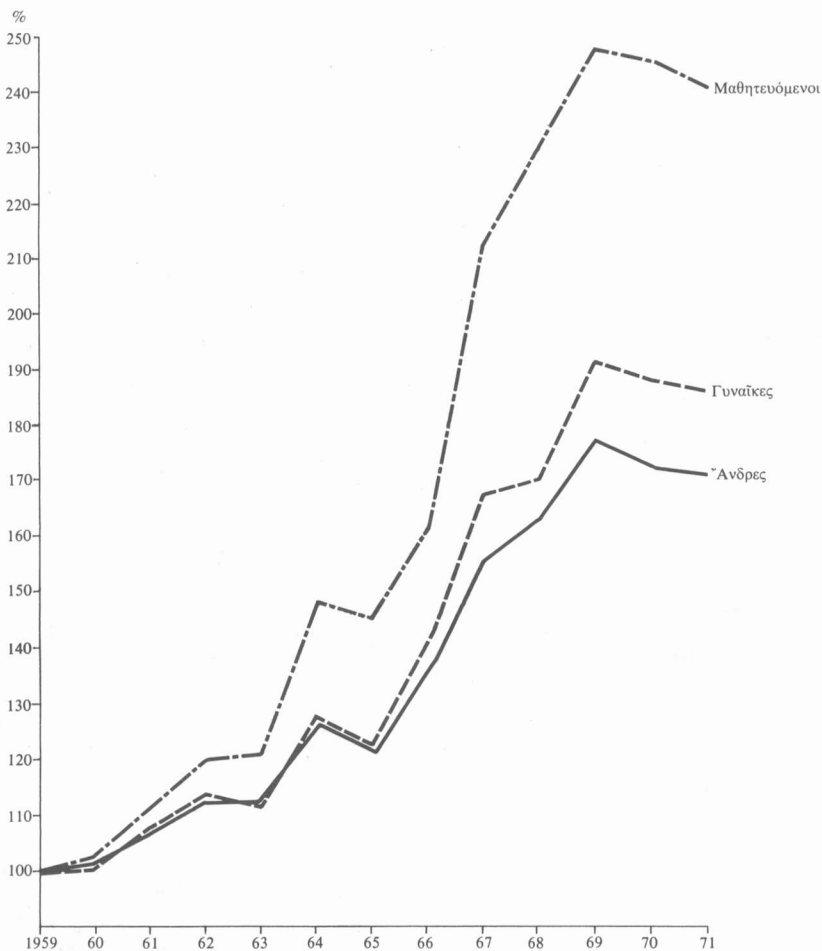
σθια τών άνδρων έργατων και τών μαθητευομένων ήταν, σε σύγκριση με τήν προπολεμική περίοδο, χαμηλότερα σε όλη τή δεκαεπταετία 1940-1954. Στην περίοδο 1947-1954, ή άγοραστική δύναμη τών κατώτατων ήμερομισθίων άνδρων κυμαινόταν, σε σύγκριση με τό 1938 (= 100), μεταξύ 63 και 95% και τών μαθητευομένων γύρω στό 36-89%. Στην περίοδο μετά τό 1955, τά πραγματικά κατώτατα ήμερομίσθια τών έργατων και μαθητευομένων έφθασαν και ξεπέρασαν τά προπολεμικά. Καί συγκεκριμένα στην περίοδο 1955-1959, ή άγοραστική δύναμη τών κατώτατων ήμερομισθίων τών άνδρων κυμαινόταν, σε σύγκριση με τό 1938, γύρω στό 101-119%, ενώ τών μαθητευομένων μεταξύ 111

και 136%. Έξαιρέση αποτελούν τά πραγματικά κατώτατα ήμερομίσθια τών γυναικών που έφθασαν και ξεπέρασαν τό προπολεμικό επίπεδο άκόμα τό 1951. Η άγοραστική τους δύναμη, σε σύγκριση με τό 1938, κυμαινόταν στην περίοδο 1948-1950 γύρω στό 68-95%, ενώ στην περίοδο 1951-1959 μεταξύ 142 και 204%.⁷⁴

Γενικά, οί πραγματικοί μισθοί στην περίοδο 1947-

74. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες για τούς ύπολογισμούς στη διατριβή Στέργιου Μπαμπανίσση, Η κατάσταση τής εργατικής τάξης στην Ελλάδα 1860-1960, Βουδαπέστη, 1963, σελ. 225-252 και 370-376.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΙΙΙ. Ἡ ἐξέλιξη τοῦ κατώτατου πραγματικοῦ ἡμερομισθίου στήν Ἑλλάδα, 1959-1971

1959 παρουσιάζουν ανδροκή τάση. Σημειώθηκε μόνο σε λίγα χρόνια μείωση ή στασιμότητα των πραγματικών κατώτατων ημερομισθίων: για τους άνδρες το 1952-53 και το 1957, για τις γυναίκες το 1952-53 και το 1957 και για τους μαθητευόμενους το 1949 και το 1957 (βλ. Πίνακα 13).

ΠΙΝΑΚΑΣ 13. Η εξέλιξη των πραγματικών κατώτατων ημερομισθίων, στην περίοδο 1938-1959

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Μαθητευόμενοι με διετή άπασχόληση
1938	100.0	100.0	100.0
1947			
20/10.31/12/	94.9	101.9	75.0
1948	62.8	67.5	49.7
1949	64.2	69.0	36.3
1950	65.5	94.5	58.2
1951	78.7	143.3	80.4
1952	78.4	142.3	82.9
1953	80.0	142.7	83.5
1954	84.9	151.3	88.8
1955	101.3	177.1	111.0
1956	110.7	188.2	124.0
1957	110.0	187.1	121.6
1958	115.0	196.2	129.0
1959	119.0	204.1	135.9

Πηγές: Οι πηγές και τα στοιχεία που με βάση τους υπολογίστηκε τους μέσους σταθμικούς δρους των κατώτατων ημερομισθίων, τους δείκτες των δυναμικών και πραγματικών ημερομισθίων, υπάρχουν στο έργο του Στέργιου Μπαμπανάση: *Καπιταλισμός και έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, Πίνακες 176, 177 και 188.

Στην περίοδο 1959-1971 το κατώτατο πραγματικό ημερομισθίο ανδρών παρουσιάζει ύψωτική τάση με εξαίρεση το 1965 και το 1970-71, όποτε μειώνεται. Η συνολική του αύξηση σε 12 χρόνια είναι 71,7% και η μέση ετήσια αύξηση του 4,6%. Το κατώτατο πραγματικό ημερομισθίο γυναικών σημειώνει στην περίοδο 1959-1971 δυναμικότερη αύξηση απ' αυτή του ημερομισθίου των ανδρών· παρουσιάζει στασιμότητα μόνο το 1963 και μείωση το 1965, το 1970 και το 1971. Η μέση ετήσια αύξηση του ήταν στην περίοδο 1959-1971 5,3%. Αυτό σημαίνει ότι στη μεταπολεμική περίοδο συντελείται και στην Ελλάδα μία διαδικασία εξίσωσης των γυναικείων ημερομισθίων προς τα ανδρικά ημερομισθία. Τέλος, το κατώτατο πραγματικό ημερομισθίο των μαθητευόμενων παρουσιάζει γρηγορότερη αύξηση απ' όλες τις άλλες κατηγορίες εργατών· μειώνεται μόνο το 1965, το 1970 και το 1971. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ανερχόταν στην περίοδο 1959-1971 σε 7,6% (βλ. Πίνακα 14 και Διάγραμμα III).

Στην περίοδο 1972-1981 σημαντική επίδραση στη διαμόρφωση των μισθών άσκει η οικονομική κρίση και η έξαρση του πληθωρισμού. Η αγοραστική δύναμη του κατώτατου ημερομισθίου ανδρών μειώνεται το 1973, το 1979 και—κατά πάσα πιθανότητα—στην πε-

ΠΙΝΑΚΑΣ 14. Η εξέλιξη των κατώτατων πραγματικών ημερομισθίων, στην περίοδο 1959-1979

Έτος	Άνδρες	Γυναίκες	Μαθητευόμενοι
1959	100.0	100.0	100.0
1960	101.6	101.7	102.7
1961	106.9	107.4	111.2
1962	112.9	113.8	120.4
1963	113.0	113.6	120.9
1964	125.8	127.9	149.8
1965	122.2	124.3	145.6
1966	136.4	141.9	161.7
1967	154.9	166.8	212.0
1968	163.1	169.9	230.3
1969	175.7	190.8	248.1
1970	174.5	189.3	246.2
1971	171.7	187.0	242.3
1972	100.0	100.0	
1973	98.7	99.7	
1974	103.8	106.8	
1975	110.4	115.8	
1976	116.0	127.1	
1977	119.8	135.5	
1978	129.4	151.1	
1979	127.9	151.5	

Πηγή: Στέργιου Μπαμπανάση, *Καπιταλισμός και έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1078-1093.

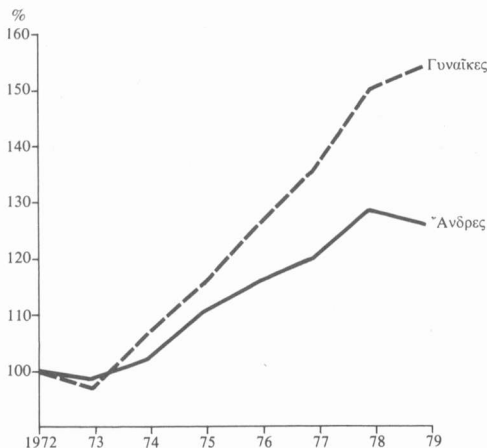
ρίοδο 1980-81. Στα υπόλοιπα χρόνια όμως παρατηρείται αύξηση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ήταν στην περίοδο 1972-1979 3,6%, δηλαδή μικρότερος από ό,τι την περίοδο 1959-1971. Το πραγματικό κατώτατο ημερομισθίο των γυναικών σημειώνει μικρή μείωση το 1973 και αύξηση στα υπόλοιπα χρόνια. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης ανερχόταν στην περίοδο 1972-1979 στο 6,2%, δηλ. ήταν μεγαλύτερος σε σύγκριση με αυτόν της περιόδου 1959-1971 (βλ. Πίνακα 14 και Διάγραμμα IV).

Οι πραγματικοί μισθοί των υπαλλήλων στις δεκαετίες 1940 και 1950 ήταν γενικά χαμηλότεροι σε σύγκριση με την προπολεμική περίοδο. Πιο συγκεκριμένα: η αγοραστική δύναμη των μισθών ιδιωτικών υπαλλήλων κυμαινόταν ακόμα το 1959 μεταξύ 49 και 87% της αγοραστικής δύναμης του 1938. Είναι πιο διαφοροποιημένη η εικόνα στους δημοσίους υπαλλήλους: Το 1957, σε σύγκριση με το 1938 (=100), η αγοραστική δύναμη του μισθού του εισηγητή ήταν 64,6%, του γραμματέα Α' 66,4%, του γραμματέα Β' 68,8%, του αρχικλητήρα 92,3%, του κλητήρα Β' 100,2%, του κλητήρα Δ' 103,2%, του κλητήρα Γ' 106,9% και του κλητήρα Α' 111,1%.⁷⁵

Στην περίοδο 1959-1973, ο κατώτατος πραγματικός μισθός των ανδρών και γυναικών υπαλλήλων παρουσιάζει σε όλα τα χρόνια αύξηση, με εξαίρεση το 1973, όποτε πέφτει σημαντικά. Η μέση ετήσια αύξηση των κατώτατων πραγματικών μισθών των ανδρών υπαλλή-

75. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στέργιου Μπαμπανάση, *Καπιταλισμός και έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1092-1097.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ IV. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού ημερομισθίου στη Ελλάδα, 1972-1979

λων ήταν 3,0% και των γυναικών υπαλλήλων 2,8% (βλ. Πίνακα 15 και Διάγραμμα V).

Στην περίοδο 1974-1978, οι πραγματικοί μισθοί των υπαλλήλων βιομηχανίας παρουσιάζουν αυξητική τάση. Ο μέσος ετήσιος ρυθμός αύξησης των πραγματικών μέσων αποδοχών των ανδρών υπαλλήλων βιομηχανίας είναι 6,6% και των γυναικών υπαλλήλων βιομηχανίας 7,6%.⁷⁶

76. Στο ίδιο, σελ. 1105-1106.

ΠΙΝΑΚΑΣ 15. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού υπαλλήλων στην Ελλάδα, 1959-1973

Έτος	Άνδρες υπάλληλοι	Γυναίκες υπάλληλοι
1959	100,0	100,0
1960	101,6	102,0
1961	108,8	110,5
1962	109,1	110,9
1963	116,4	119,6
1964	121,2	125,1
1965	128,6	132,7
1966	131,7	135,7
1967	144,7	148,6
1968	158,6	153,1
1969	163,4	159,3
1970	166,8	164,0
1971	171,8	169,0
1972	174,6	171,6
1973	150,6	148,0

Πηγή: Στέργιος Μπαμπανιώσης, *Καπιταλισμός και Έργατική τάξη στην Ελλάδα 1830-1980*, σελ. 1098-1104.

Από το σύνολο των εργατών και υπαλλήλων της βιομηχανίας το 1968 στο κατώτατο κλιμάκιο αμοιβής βρισκόταν το 12,8%. Η αναλογία αυτή ήταν μεγαλύτερη στους κλάδους καταναλωτικών αγαθών (15,1%) και ενδιάμεσων προϊόντων (18,8%) (βλ. Πίνακα 16). Σε σύγκριση με την ετήσια αμοιβή του συνόλου των μισθωτών (=100), το 1970 ήταν χαμηλότερη ή μέση ετήσια αμοιβή της βιομηχανίας (45,4%), της Έμπορικης Τράπεζας (71,0%), του Όργανισμού Σιδηροδρόμων Ελλάδας (72,6%), των Έλληνικών Ταχυδρομείων (79,9%), των Σωμάτων Ασφαλείας (82,7%), των Δημόσιων Υπαλλήλων (92,8%) και της Έθνικης Τράπεζας της Ελλάδας (94,5%).

Από τους βιομηχανικούς κλάδους, οι αμοιβές είναι χαμηλότερες στην ελαφρά βιομηχανία. Το 1979 π.χ. —σε σχέση με τον μέσο όρο του συνόλου της βιομηχανίας (=100)— ήταν χαμηλότερες οι αμοιβές των εργατών στη βιομηχανία ειδών ενδυμασίας και υπόδησης (71,5%), στη βιομηχανία επίπλων (87,1%), στη βιομηχανία ειδών διατροφής (88,4%), στη βιομηχανία έλαστικού και πλαστικής ύλης (92,1%), στη βιομηχανία ποτών (91,9%), στις ύφαντικές βιομηχανίες (92,9%) και στη βιομηχανία ξύλου και φελλού (94,2%).⁷⁷

Σημαντικές διαφορές υπάρχουν στους μισθούς και τις διαστάσεις της φτώχειας ανάμεσα στις διάφορες γεωγραφικές περιοχές της Ελλάδας. Σύμφωνα με μία έρευνα που έκανε ο ΣΕΒ το 1968, το ποσοστό των απασχολούμενων στη βιομηχανία με χαμηλούς μισθούς και ημερομίσθια ήταν γενικά μεγαλύτερο στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, την Πελοπόννησο και στα περισσότερα νησιά (βλ. Πίνακα 18). Μέ το Ν.Δ. 1078/1971 καθορίστηκαν τρεις γεωγραφικές περιοχές για τη θέσπιση των κινήτρων περιφερειακής ανάπτυξης και βιομηχανικής αποκέντρωσης. Η περιοχή Α' περιλαμβάνει την περιφέρεια νομού Άττικής, πλην δήμου Λαυρεωτικής, ή Β' τις περιφέρειες δήμου Λαυρεωτικής, νομών Θεσσαλονίκης, Κορινθίας και επαρχίας Χαλκίδας και ή Γ' τις λοιπές περιοχές της χώρας. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα μιάς ειδικής έρευνας του ΣΕΒ, το 1972 τα ημερομίσθια των εργατοεργαζομένων, σε σύγκριση με την περιφέρεια Α' (=100), έφταναν στην περιφέρεια Β' μόνο 90,3% και στην περιφέρεια Γ' 93,7%, οι μισθοί των υπαλλήλων γραφείου και έμμισθων τεχνικών ανέρχονταν σε 102,6% και 92,1%, αντίστοιχα.⁷⁸

Στην κατηγορία των χαμηλοεισοδηματιών ανήκουν και πολλοί στανταξιοϋχοι. Στο θέμα αυτό θά επανέλθουμε άργότερα.

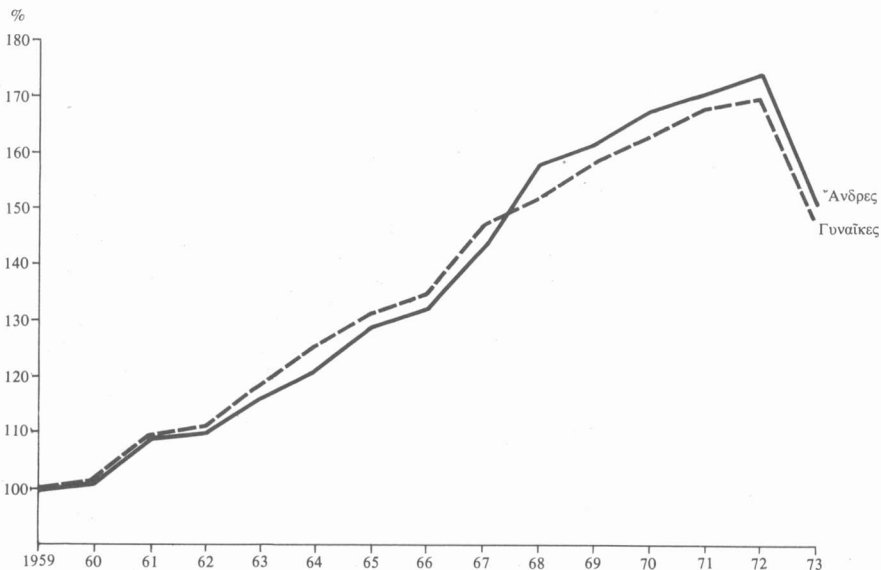
2.4.4. Οί άποροι και οί μετανάστες

Στην Ελλάδα υπήρχε πάντοτε ένα στρώμα άπόρων. Το χρόνιο αυτό πρόβλημα δξύνθηκε κατά καιρούς άπό τούς συχνούς πολέμους και την άθροια είρση τών προσφύγων. Άπ' τά διαθέσιμα στοιχεία βγαίνει το συμπέρασμα ότι στην περίοδο πριν τό 1960

77. Βλ. Δελτία Έτησίων Έρευνών Βιομηχανίας 1958-1969, *Μηνιαίο Στατιστικό Δελτίο*, Σεπτέμβριος 1979, Άθήνα, σελ. 14.
78. ΣΕΒ, *Άγορά Έργασίας...*, σελ. 106.

ή διαμόρφωση της φτώχειας στην Ελλάδα του 20ού αιώνα (1900-1981)

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ V. Η εξέλιξη του κατώτατου πραγματικού μισθού υπαλλήλων στην Ελλάδα, 1959-1973

ΠΙΝΑΚΑΣ 16. Ποσοστό υπαλληλικού και εργατοτεχνικού προσωπικού της βιομηχανίας που βρίσκεται στο κατώτατο και ανώτατο κλιμάκιο αποδοχών τό 1968, σε ποσοστά (%)

Κλάδος δραστηριότητας και κατηγορία προσωπικού	Σύνολο ανδρών-γυναικών		Ανδρες		Γυναίκες	
	Ανώτατο	Κατώτατο	Ανώτατο	Κατώτατο	Ανώτατο	Κατώτατο
Σύνολο βιομηχανίας	11,6	12,8	16,4	6,9	1,9	24,7
α) Υπαλληλικό ¹	13,6	2,0	16,5	0,6	1,8	8,2
β) Εργατοτεχνικό ²	11,0	16,2	16,4	9,6	2,0	27,4
I. Κλάδοι καταναλωτικών αγαθών	7,6	15,1	12,6	5,9	2,4	24,8
α) Υπαλληλικό	11,4	2,4	14,2	0,8	1,5	8,3
β) Εργατοτεχνικό	6,8	18,0	12,0	8,0	2,5	26,4
II. Κλάδοι ενδιάμεσων προϊόντων	14,3	18,8	18,6	7,5	1,2	27,5
α) Υπαλληλικό	16,6	1,8	19,9	0,5	2,9	7,3
β) Εργατοτεχνικό	13,1	18,0	18,3	11,5	0,7	34,8
III. Κλάδοι κεφαλαιουχικών αγαθών	15,8	7,1	18,4	7,5	0,7	21,6
α) Υπαλληλικό	13,8	1,9	16,3	0,6	1,4	8,9
β) Εργατοτεχνικό	16,5	12,4	19,2	10,0	0,5	26,8

1. Για το υπαλληλικό προσωπικό ως ανώτατο κλιμάκιο νοείται, για άνδρες και γυναίκες, μηνιαίες αποδοχές δρχ. 8.000 και άνω και κατώτατο αποδοχές δρχ. 2.000 μηνιαίες.

2. Για το εργατοτεχνικό προσωπικό: α) Ανώτατο κλιμάκιο: ανδρικό ήμερομισθό άνω των δρχ. 150,10, γυναικείο δρχ. 120,10. β) Κατώτατο: άνδρες δρχ. 96,30 και γυναίκες δρχ. 80,25.

Πηγή: Έρευνα ΣΕΒ, Οκτώβριος-Νοέμβριος 1968. Βλ. ΣΕΒ, Η διάρθρωσις μισθών και ήμερομισθίων εις τήν ελληνικήν βιομηχανίαν, Αθήνα, 1970, σελ. 42.

Έπιθεώρηση Κοινωνικῶν Έρευνῶν, β' καί γ' τετράμηνο 1981

ΠΙΝΑΚΑΣ 17. Μέση ετήσια άμοιβή στή βιομηχανία καί όρισμένες ύπηρεσίες, 1961 καί 1970

Κλάδοι	1961		1970	
	Σέ χιλιάδες δρχ. τρέχουσας άγοραστικῆς άξιας	Ποσοστά %	Σέ χιλιάδες δρχ. τρέχουσας άγοραστικῆς άξιας	Ποσοστά %
Μέση άμοιβή συνόλου μισθωτῶν	50,9	100,0	100,5	100,0
Σύνολο βιομηχανίας	22,8	44,8	45,6	45,4
Μειζων	—	—	51,0	50,8
Έλάσσων	—	—	31,7	31,5
Δημόσιοι Έπάλληλοι	46,6	91,6	93,3	92,8
Σώματα Ασφαλείας	32,3	63,5	83,1	82,7
ΟΤΕ	57,4	112,8	112,2	111,6
ΔΕΗ	68,7	135,0	120,7	120,1
Έλληνικά Ταχυδρομεία	—	—	80,3	79,9
Όργανισμός Σιδηροδρόμων	—	—	—	—
Έλλάδος	—	—	73,0	72,6
Έθνική Τράπεζα Έλλάδος	57,4	112,8	95,0	94,5
Τράπεζα τῆς Έλλάδος	76,4	150,1	148,4	147,7
Έμπορικὴ Τράπεζα	38,6	75,8	71,4	71,0
Άγροτικὴ Τράπεζα	60,6	119,1	106,9	106,4

Πηγή: ΣΕΒ. Άγορά εργασίας καί διάρθρωσις άμοιβῶν εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανία, Άθήνα, 1974, σελ. 87.

ΠΙΝΑΚΑΣ 18. Ποσοστιαία κατανομή τῶν άπασχολούμενων στή βιομηχανία κατὰ κλιμάκια άμοιβῶν καί γεωγραφικά διαμερίσματα, 1968

Κατηγορία εργαζομένων καί κλιμάκια άμοιβῶν	Έλλάδα	Άττικῆ, Πειραιάς	Λοιπὴ Στερεά Έλλάδα, Εύβοια	Πελοπόννησος	Θεσσαλία, Ήπειρος	Μακεδονία, Θράκη	Νησιά, πλὴν Εύβοιας
I. Έπάλληλοι							
α) Άνδρες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέχρι 3.000 δρχ.	13,5	14,1	6,6	13,5	15,0	12,5	12,0
3.000-5.000	42,3	41,4	43,3	49,9	47,9	42,5	46,3
5.001-8.000	27,7	28,0	30,9	26,3	25,2	26,3	29,7
8.000 καί άνω	16,5	16,5	19,2	10,3	11,5	18,7	12,0
β) Γυναίκες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Μέχρι 3.000 δρχ.	55,8	55,8	45,7	70,3	64,6	57,6	34,9
3.000-5.000	35,2	34,9	31,5	28,6	32,9	36,5	51,1
8.000 καί άνω	1,8	2,1	3,1	—	—	0,7	1,2
II. Έργάτες							
α) Άνδρες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Έως 100 δρχ. ήμερησίου	24,3	22,9	17,7	32,8	39,6	24,8	22,4
100-10-130 δρχ.	42,9	42,2	36,3	47,2	48,0	41,8	58,7
130-10-150 δρχ.	16,4	18,3	35,2	15,0	5,8	21,8	18,9
150 καί άνω	16,4	16,6	31,3	5,0	5,6	21,6	6,9
β) Γυναίκες	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Έως 80,25 δρχ.	27,4	22,6	33,6	23,3	79,5	45,2	43,6
80,30-100 δρχ.	63,5	66,7	64,6	68,3	19,2	51,8	54,2
100-10-120 δρχ.	7,1	8,0	1,5	8,4	1,3	2,7	1,0
120 καί άνω	2,0	2,7	0,3	—	—	0,3	1,2

Πηγή: Έρευνα ΣΕΒ. Οκτώβριος-Νοέμβριος 1968. Βλ. ΣΕΒ, Η διάρθρωσις μισθῶν καί ήμερομισθίων εἰς τὴν ἑλληνικὴν βιομηχανία, Άθήνα, 1970, σελ. 71.

τὸ στρώμα τῶν άπόρων εἶχε μαζικὸ χαρακτήρα. Στὴν περίοδο 1951-1958, π.χ., ὁ αριθμός τῶν επίσημα καταγεγραμμένων άπόρων κυμαίνονταν μεταξύ 2.000.000 καί 3.700.000 άτόμων, δηλαδή 25-40% τοῦ πληθυσμοῦ. Τὸ κατὰ κεφαλὴ μνηαῖο εἰσοδήμá τους ήταν γύρω στὶς 180-320 δρχ.⁷⁹ Μ' αὐτὸ τὸ εἰσοδήμα, μιά τετραμελὴς οἰκογένεια στὴν περίοδο 1955-1958 μπορούσε να ἰκα-

νοποιήσει μόνο τὸ 30-50% τῶν αναγκῶν, ποῦ συμπεριλαμβάνονταν στὸν εργατικὸ προϋπολογισμό. Τὸ στρώμα τῶν άπόρων καί τῶν άνέργων.

79. Βλ. Νέα Οικονομία, 6/1958. Νέος Κόσμος, 5/1952, 9/1954, 4/1956, 8/1956. Η Άσγή, 2-6/4/1958, 2/10/1958. Άγροτικὴ Έπιθεώρηση, 9/1957.

αποτελέσει την κύρια πηγή τροφοδότησης της *μαζικής μετανάστευσης*. Ο αριθμός των Έλλήνων μεταναστών στην περίοδο 1901-1920 ανήλθε στις 370.000 άτομα, στην εικοσαετία 1921-1940 μειώθηκε στις 123.000 γιά να αυξηθεί στην περίοδο 1940-1960 στις 172.000 και στη δεκαετια 1960-1975 στο 1.007.000 άτομα. Στην περίοδο 1900-1980 μετανάστευσαν απ' την Ελλάδα γύρω στο 1.800.000 άτομα, από τα όποια μόνο ένα μικρότερο ποσοστό παλιννόστησε.⁸⁰ Κάτω από την επίδραση της *μαζικής μετανάστευσης* και της ταχέως οικονομικής ανάπτυξης στη μεταπολεμική περίοδο, *στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 το πρόβλημα των άπορων στην Ελλάδα έχασε τον μαζικό χαρακτήρα και την οξύτητα που είχε στην προηγούμενη περίοδο.*

2.4.5. Οί άγράμματοι

Ο αναλφαβητισμός αποτελεί βασική εκδήλωση της πνευματικής, πολιτιστικής φτώχειας. Η συχνότητά του είναι μεγαλύτερη στα φτωχά στρώματα, στις χαμηλόμισθες κατηγορίες του πληθυσμού. Τα παιδιά των φτωχών φοιτούν στα χειρότερα σχολεία και στην πλειοψηφία τους δεν συνεχίζουν τις σπουδές τους. Η άγραμματοσύνη αποτελεί απ' τή μία μεριά συνέπεια της φτώχειας και απ' τήν άλλη βασική πηγή της διατήρησής της. Τίς συνέπειες αυτές μπορούμε να τις παρακολουθήσουμε και στην Ελλάδα.

Το ποσοστό των άγράμματων τον περασμένο αιώνα και στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα αποτελούσε την πλειοψηφία του ελληνικού πληθυσμού: ανερχόταν το 1879 στο 81%, το 1907 στο 66,6% και το 1920 στο 53%.⁸¹ Ο αναλφαβητισμός ήταν πιο πλατιά διαδομένος στα φτωχά στρώματα των εργατών και αγροτών. Ο έποπτης της βιομηχανίας Ν. Μικέλης, με βάση μία έρευνα του 1920, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «ή εκπαιδευτική στάθμη του Έλληνας, έπομένως και του Έλληνας εργάτου, δεν είναι ικανοποιητική. Όσον αφορά τήν *ειδικήν τεχνικήν μόρφωσιν των εργατών* έως τώρα εις τήν Ελλάδα ούδεμία γενικότερα μέριμνα έχει ληφθή...»⁸²

Στή μετέπειτα περίοδο, το ποσοστό των άγράμματων παρουσιάζει μείωση. Τό 1928 έπεσε στο 40,9% και τό 1940 στο 33%. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεγάλο ποσοστό των παιδιών δεν τέλειωνε και τίς έξι τάξεις του δημοτικού. Στή δεκαετία του 1930, π.χ., τά μισά παιδιά έγκατέλειψαν τό σχολείο προτού τελειώσουν τήν τέταρτη τάξη και μόνο τό 1/3 τέλειωσε τό έξατάξιο δημοτικό.⁸³ Στο σχολικό έτος 1927-28 από τό σύνολο των μαθητών γυμνασίου, μόνο τό 7,3% ήταν εργατικής, 16,5% υπαλληλικής και 24,2% αγροτικής προέλευσης, συμπεριλαμβανομένων στην τελευταία

κατηγορία όχι μόνο των φτωχών και μεσαίων, αλλά και των πλουσίων αγροτών. Οί παραπάνω τάξεις και στρώματα αποτελούσαν τό 80% του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού. Τό 53% των μαθητών γυμνασίου είχαν άστική ή άλλη προέλευση.⁸⁴

Ένα από τά βασικά χαρακτηριστικά της *μεταπολεμικής περιόδου* είναι ή σημαντική ποσοτική άνοδος του γενικού επιπέδου εκπαίδευσης των Έλλήνων, που εκφράζεται με τή μείωση του ποσοστού των άγράμματων, τήν αύξηση του ποσοστού των άπόφοιτων δημοτικής, μέσης και άνώτατης εκπαίδευσης. Η ποιοτική ανάπτυξη, ό έκσυγχρονισμός του περιεχομένου της παιδείας, όμως, δεν ήταν παράλληλα με τήν ποσοτική άνοδο.

Τό ποσοστό των *άγράμματων* στο σύνολο του πληθυσμού, ηλικίας 10 έτών και άνω, μειώθηκε από 24% τό 1951 σε 14% τό 1971. Η τάση μείωσης συνεχίστηκε και στή μετέπειτα περίοδο. Βελτίωση παρουσιάζει τό ποσοστό των *άπόφοιτων δημοτικού*: σε σύγκριση με τό σύνολο του πληθυσμού, ηλικίας 10 έτών και άνω, ανερχόταν σε 43,4% τό 1961 και σε 49,5% τό 1971. Τό άρνητικό είναι ότι τό 46,8% και τό 32,8% αντίστοιχα δεν άποφοίτησε από τό δημοτικό.⁸⁵ Ένα τμήμα αυτών ήταν άγράμματοι. Τό πρόβλημα της άγραμματοσύνης έπανεμφανίζεται και στή μεταπολεμική περίοδο. Τό *έπίπεδο εκπαίδευσης* εξακολουθεί να είναι χαμηλό. Τό 1961, π.χ., στο σύνολο του ενεργού πληθυσμού, τό 27,3% είχε κατώτερο βαθμό εκπαίδευσης, τό 9,8% ήταν άνείδικευτο, τό 2,5% είχε μέσου βαθμό εκπαίδευσης και τό 2,2% ήταν άνώτερο προσωπικό, τό 58,3% ήταν γεωργοί και εργάτες γής χωρίς ειδικότητα.⁸⁶ Τό *περιεχόμενο της ελληνικής εκπαίδευσης* ήταν και εξακολουθεί να είναι σε μεγάλο βαθμό άναχρονιστικό. Σχετικά ό Δ. Κυριαζής στο βιομηχανικό συνέδριο του 1975 διαπίστωσε: «Οί γνώσεις που απέκτησαν γιά τήν αντίστοιχη ειδικότητα, τόσο από άποψη είδους όσο και από άποψη ποιότητας, δεν ίκανοποιούν...»⁸⁷

Τά παραπάνω ισχύουν περισσότερο γιά τά *φτωχότερα στρώματα, γεγονός που επιβεβαιώνουν διάφορες έρευνες*. Τό 1958 – με βάση μία έρευνα που έγινε σε 103.497 άπασχολούμενους στή βιομηχανία εργάτες (84%) και υπαλλήλους (16%) – άποδείχτηκε ότι τό 33,4% ήταν άνείδικευτοί εργάτες. Τό 1961 ή άναλογία των εργατοτεχνιτών και τεχνικών αντιπροσώπευε μόνο τό 1,6% του πληθυσμού.⁸⁸ Στή δεκαετία του 1970 σημειώνεται μία επιτάχυνση στην ανάπτυξη της τεχνικής και επαγγελματικής παιδείας. Παρόλο αυτό και στο τέλος της δεκαετίας του 1970 «ή τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση στην Ελλάδα βρίσκεται

84. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1930, σελ. 434-435.

85. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1967, σελ. 87, και 1978, σελ. 132.

86. Άπογραφή πληθυσμού-κατοικιών της 19ης Μαρτίου 1961. Δευγατολογιστική έπεξεργασία, τεύχος ΙΙΙ, Άπασχόλησης, Άθήνα, 1962.

87. ΣΕΒ. Τό βιομηχανικό συνέδριο 1975, Άθήνα, 1975, σελ. 76.

88. Ταχυδρόμος, 14/1/1961, σελ. 6. Γιώργη Άθανασιάδη, Τεχνική εκπαίδευση και επαγγελματικός προσανατολισμός, Πολιτικές Λογοτεχνικές Έκδόσεις, 1966, σελ. 12-13.

80. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1978, σελ. 51. Υπογραμμίζουμε ότι στην περίοδο 1901-1960 πρόκειται γιά όπεροκείνια μετανάστευση, ενώ στή μετέπειτα περίοδο γιά τους μόνιμους μετανάστες.

81. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 99-100.

82. Στο ίδιο, σελ. 101.

83. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1930, σελ. 70. Κ. Σωτηρίου, «Ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα», Άνταϊός, 31/12/1945, σελ. 300-301.

— όπως διαπιστώνει η Έκθεση Μπλανσάρ — σε καθυστέρηση, συγκριτικά με τις βιομηχανικές χώρες.⁸⁹

3. Η εξέλιξη της σχετικής κοινωνικής φτώχειας

3.1. Το χάσμα ανάμεσα στο ελάχιστο όριο διαβίωσης και το μισθό (εισόδημα)

Στήν πορεία της κοινωνικής εξέλιξης εμφανίζονται δλο και περισσότερες ανάγκες. Ένα μέρος των νέων αναγκών είναι πραγματικές ανάγκες που η Ικανοποίησή τους αποτελεί προϋπόθεση για την κανονική διαβίωση, την αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης κτλ. Το άλλο μέρος είναι οι χειραγωγημένες, πλασματικές ανάγκες, οι ανάγκες γοήτρου. Ταυτόχρονα — όπως είδαμε — αδύναται και ο πραγματικός μισθός, που εξασφαλίζει τη δυνατότητα για την Ικανοποίηση ενός μέρους των νέων αναγκών. Στήν Ικανοποίηση των νέων αυξανόμενων οικογενειακών αναγκών συμβάλλει αποφασιστικά η διάδοση της εργασίας της γυναίκας που επιφέρει ένα επιπλέον εισόδημα στην οικογένεια. Οι ανάγκες όμως αυξάνονται συνεχώς με ταχύτερο ρυθμό από την αύξηση του μισθού και του οικογενειακού εισοδήματος. Το χάσμα που δημιουργείται έτσι ανάμεσα στις μεγαλύτερες ανάγκες και τον μικρότερο μισθό (ή εισόδημα) αποτελεί μία από τις βασικότερες εκδηλώσεις της σχετικής, κοινωνικής φτώχειας. Το χάσμα αυτό παρατηρείται και στην Ελλάδα και μπορούμε να το παρακολουθήσουμε με βάση τα στοιχεία που άφορο- τον τού μισθούς, τα εισοδήματα, τις ανάγκες, τον οικογενειακό προϋπολογισμό, το ελάχιστο όριο διαβίωσης και την εξέλιξη της σχέσης τους.

Το παραπάνω πρόβλημα εμφανίστηκε και αποτελεί αντικείμενο έρευνας στην Ελλάδα άκομα απ' το με- ταίωνα του αιώνα. Ο Έργατικός Σύνδεσμος της Πά- τρας, π.χ., σε ύπόμνημά του για την περίοδο 1906 γράφει, μεταξύ άλλων, ότι το ημερομίσθιο είναι «τό- σον γλιόχρον, ώστε δέν έπαρκει νά ζήση μόνος του ο εργάτης με αυτό...».⁹⁰ Το ύπόμνημα του Έργατικού Κέντρου της Αθήνας τό 1911 αναφέρει ότι οι εργάτες της υφαντουργίας «μόλις ζούν οικτράς από τό ημερο- μίσθιον».⁹¹ Η πρώτη σοβαρή έρευνα πάνω στό θέμα έγινε από τόν Έπιθεωρητή Έργασίας του Ύπουρ- γείου Έργασίας Ι. Αναπλιώτη που προσπάθησε νά καθορίσει πόσο θάπρεπε νά είναι τό ημερομίσθιο τών εργατών τό 1914 «διά νά δύνανται ο εργάτης νά διάγη εϋπρόσποπον σχετικώς και υγιεινήν ζωήν». Τά δεδομέ- να που παραθέτει είναι τά εξής: Έργατική οικογένεια που αποτελούνταν από 4 άτομα (δύο ένήλικα και δύο άνήλικα) και ζούσε βιο λιτό, χρειαζόταν για τή δια- τροφή της δρχ. 81.80 τό μήνα (υπολογίζονταν 45 ό- κάδες ψωμί, 4 όκάδες κρέας και 3 όκάδες ψάρια τό μήνα) και πάνω απ' αυτό 694 δρχ. τό χρόνο δαπάνη για τό ένοίκιο, ένδυμασία κτλ., δηλαδή συνολικά (81.80 × 12 =) 981.60 + 694 = 1.675,60 δρχ. Έπο- μένως, μία εργατική οικογένεια χρειαζόταν 1680 δρχ. περίπου τό χρόνο ή 140 δρχ. τό μήνα, δηλαδή ο έρ-

γάτης που εργαζόταν 288 περίπου ημέρες τό χρόνο έ- πρεπε νά έχει ημερομίσθιο 5,60 δρχ. για νά ανταπο- κριναται στις ανάγκες τις δικές του και της οικογένειάς του. «Κατό τό 1914 ημερομίσθιον 6 έως 8 δρχ. είχαν μόνον ώριμοί ειδικοί τεχνίται, οι πλείστοι δέ τών εργατών είχαν ημερομίσθιον 2,75 έως 6 δρχ. Οι Έχον- τες ημερομίσθιον κατώτερον τών 5,60 δρχ. ήναγκά- ζοντο φυσικώς νά περικόπουν ώρισμένες τροφάς και νά στερούνται κατό τό θέρος θερμής τροφής. Έπίσης, έξαιρετικώς λιτή ήτο και είναι ή ένδυμασία του Έλ- ληνων εργατών, φέροντος έσωτερικώς μέν τήν εγγώ- ριον μαλλίνη φανελλαν, έξωτερικώς δέ ένδυμασίαν εκ βαμβακερού ύφασματος εγγωρίου κατασκευής, σπανίως δέ εκ μαλλίνου».⁹²

Τό χάσμα ανάμεσα στις ανάγκες και τό μισθό μετα- τράπηκε σε χρόνο φαινόμενο και στην Ελλάδα. Σχετι- κά ο καθηγητής Ζολώτας γράφει τό 1926: «Καθ' όλην όμως τήν περίοδον εξέλιξομαι της έλληνικής βιομηχα- νίας επλθόνοντο μόνον χαμηλά ημερομίσθια. Μολο- νότι δέ ή Ελλάδα έφημιέτο πρό του πολέμου ως μία τών εϋηνοτέρων χωρών της Εϋρώπης, έν τούτοις και πάλιν οι εργάται δέν ήδύναντο εμψ μετρίως νά αντα- πεξέλθουσιν εις τά έξοδά των...».⁹³ Σύμφωνα πάλι με μία μελέτη του Αναπλιώτη, μία εργατική οικογένεια αποτελούμενη από 4 άτομα (δύο ένήλικα και δύο άνή- λικα) «ζώσα βιον λιτόν... κατό τό έτος 1923 (με τιμή λίρας περί τάς 400 δραχμάς)... εχρειάζετο διά μέν τήν διατροφή τής δρχ. 1.079,60 μηνιαίως, επί πλέον δέ δρχ. 3.878 έτησίως διά τάς λοιπές δαπάνας, ήτοι έν δ- λω (1.079,60 × 12 =) 12.955,20 + 3.878 = 16.833,20. Έπομένως, μία εργατική οικογένεια εχρειάζετο κατό τό έτος 1923 16.833 περίπου δραχμάς ή 1.400 δρα- χμάς μηνιαίως, ήτοι ο εργάτης εργαζόμενος 288 περί- που ημερομίσθια κατ' έτος έπρεπε νά έχη ημερομί- σθιον 60 περίπου δραχμών διά ν' ανταποκριθί εις τάς ανάγκες του. Τοιοϋτον όμως ημερομίσθιον ελάχιστο εργάται είχαν κατό τό έτος 1923...».⁹⁴ Σύμφωνα με τά στοιχεία του επιθεωρητή Έργασίας Ν. Μικέλη, τά μέ- σα εργατικά ημερομίσθια κυμαίνονταν τό 1923 μεταξύ 23-56 δραχμών.⁹⁵ Αυτό σημαίνει ότι τό 1923 τά ημε- ρομίσθια κάλυπταν τό 38-93% του ελάχιστου όριου δια- βίωσης.

Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζει δλη σχεδόν τήν περίοδο του μεσοπολέμου. Τό 1938, ο μηνιαίος οικο- γενειακός προϋπολογισμός μιάς τετραμελούς εργατι- κής οικογένειας άνερχόταν σε 3.900 δραχμές. Μετάξύ 1938 και 1940 ο μέσος δρος του ημερομίσθιου ήταν 90 δρχ. για τούς ειδικευμένους και 70 δρχ. για τούς άνειδικευτους εργάτες.⁹⁶ Αν τά ημερομίσθια δ υπο- λογισμού σε μηνιαίο εισόδημα (μισθό) τότε άνέρχον- ται για τούς ειδικευμένους εργάτες σε 2.250 και για τούς άνειδικευτους σε 1.750 δρχ. Έπομένως, τό 1938 σε σχέση με τόν εργατικό προϋπολογισμό, ο εργατι- κός μισθός — και κατό συνέπεια και ο βαθμός ίκανο-

92. Βλ. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 115-116.

93. Ε. Ζολώτας, *στό ίδιο*, σελ. 79-80.

94. Γ. Χαριτάκη, *στό ίδιο*, σελ. 115-116.

95. Ν. Μικέλη, *Η βιομηχανική κίνηση παρ' ήμιν κατό τό 1924*, Αθήναι, 1925, σελ. 57.

96. Τρίμη, *Η κοινωνική πολιτική της τελευταίας όκταετίας*, 1938-1946, Αθήναι, 1947, σελ. 11.

89. Βλ. Έλεθεροτυπία, 4/11/1978.

90. Βλ. Γ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 207-229.

91. Βλ. Κορδάτου, *στό ίδιο*, σελ. 207-229.

ποίησης τών αναγκών – ήταν 56,4% για τούς ειδικευμένους και 43,5% για τούς ανειδίκευτους εργάτες και τις οικογένειές τους, αν υποθέσουμε ότι σε κάθε τετραμελή οικογένεια αναλογούσε ένας πλήρως απασχολούμενος και συνεπώς ένα πλήρες εισόδημα, πράγμα που μπορεί να θεωρηθεί τυπική περίπτωση για την προπολεμική περίοδο. Σε περίπτωση δύο απασχολούμενων και εισοδημάτων, φυσικά, ο βαθμός ικανοποίησης τών αναγκών ήταν υψηλότερος.

Γιά την ικανοποίηση τών στοιχειωδών αναγκών σε είδη διατροφής κτλ. μιá οικογένεια χρειαζόταν προπολεμικά 28.000 δραχμές τó χρόνο. Μεγάλο μέρος τών εργατικών και άγροτικών οικογενειών δέν ήταν σε θέση να ικανοποιηθούν αυτές τις ανάγκες, γιατί τó συνολικό έτησιο εισόδημά τους κυμαινόταν ανάμεσα στις 21.000 και 28.000 δραχμές. Τó 1938, τó 38,5% τών ελληνικών οικογενειών διέθετε έτησιο εισόδημα κάτω από 20.000 δρχ., δηλαδή πολύ χαμηλότερο από τó ελάχιστο όριο διαβίωσης.⁹⁷

Στήν πρώτη μεταπολεμική περίοδο δημοσιεύονταν ό μηνιαίος προϋπολογισμός τετραμελούς εργατικής οικογένειας που κατάρτιζε ή ΓΣΕΕ. Σύμφωνα μ' αυτόν, τó Γενάρη-Φλεβάρη 1959 για τή διαβίωση μιás τετραμελούς εργατικής οικογένειας άπαιτούνταν ό έξιξ δαπάνες σε δραχμές:⁹⁸

Λαπάνες για τρόφιμα	1.468
Λαπάνες για φωτισμό, θέρμανση και ένοικιο	837
Λαπάνες για ένδυμασία, υπόδηση	437
Σύνολο	2.742

Οί δαπάνες για τά τρόφιμα (1.468 δρχ.) συμπεριλάμβαναν τά έξιξ τρόφιμα τó μήνα:

Είδος τροφιμόν	Ποσότητα αναγκών (σε χλγρ.)
Ψωμί	57,60
Βοδινό κρέας	7,68
Ψάρια	6,72
Γάλα	19,20
Τυρί	7,68
Αυγά	15 (ζεγάρια)
Μαργαρίνη	0,96
Έλιές	2,56
Μακαρόνια	2,56
Πατάτες	9,00
Αρχανικά	7,50
Ρόζι	1,28
Άπιος και λάδι	4,16
Κρεμμύδια	3,00
Φασόλια (ξηρά)	1,92
Ζάχαρη	3,20
Φακή	1,28
Κρασί	12,80
Λεμόνια	30 κομμάτια

Προκύπτει τó έρώτημα αν όι παραπάνω ανάγκες συμβαδίζουν με τις κανονικές ανάγκες. Σε όρισμένες περιπτώσεις συμβαδίζουν, σε άλλες όχι. Στήν περίπτωση τού κράτος, τών ψαριών και τών αυγών, όι καθορισμένες στόν προϋπολογισμό κατά κεφαλή μη-

νιαίες ανάγκες (3,90 χιλιόγραμμα) είναι γύρω στις κανονικές (3,40 χιλιόγραμμα).⁹⁹

Η διαφορά τών 500 γραμμαρίων άντισταθμίζεται άπ' τó γεγονός ότι ό προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ συμπεριλάμβανε πολύ μικρότερη άπ' τήν κανονική ποσότητα κρέατος και μεγαλύτερη ποσότητα ψαριών. Τό ίδιο άνταποκρίνονται περίπου στις κανονικές ανάγκες όι ποσότητες τού ψωμιού, τής πατάτας, τών όσπρίων και τού γάλατος. Στά άλλα τρόφιμα, όμως, όι ποσότητες τού προϋπολογισμού είναι μικρότερες άπ' τις κανονικές ανάγκες. Και πιό συγκεκριμένα: ό προϋπολογισμός καθορίζει κατά κεφαλή τó μήνα για τó λίπος και τó λάδι 1,04 χιλιόγραμμα, ενώ ή κανονική ανάγκη είναι 1,74 χιλιόγραμμα (τό βούτυρο ούτε καν τó παίρνει ύπόψη), για τή ζάχαρη 0,80 χιλιόγραμμα αντί 1,74 κτλ.. Μιά σειρά άλλων αναγκών δέν έχουν ληφθεί καθόλου ύπόψη, όπως π.χ. τά φρούτα, τά ταγιάρα. Συμπερασματικά, μπορούμε νά πούμε ότι ό ποσότητες τροφιμόν που καθορίζει ό προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ δέν είναι σε καμιά περίπτωση μεγάλες και κυμαίνονται μεταξύ στοιχειωδών και κανονικών αναγκών. Η παραπάνω διαπίστωση ίσχυει και για τις δαπάνες φωτισμού, θέρμανσης, ένοικιου και ένδυμασίας-υπόδησης, δηλαδή πρόκειται και έδώ για άπαρτητές και στοιχειώδεις ανάγκες. Άπ' τήν άλλη μεριά, όμως, ό προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ δέν έχει συμπεριλάβει δαπάνες για μιá σειρά αναγκών που μπορούν νά θεωρηθούν άπαραίτητες ή στοιχειώδεις ανάγκες, όπως είναι ή συγκοινωνία, τó σχολείο, ή ιατρική - φαρμακευτική περίθαλψη, τó βιβλίο, τó ράδιο, ό κινηματογράφος, τó θέατρο, ή παραθέριση κτλ. Έπομένως, αν πάρουμε ύπόψη όλους τούς παραπάνω παράγοντες, μπορούμε νά διαπιστώσουμε ότι ό οικογενειακός προϋπολογισμός τής ΓΣΕΕ βρίσκεται πιό κοντά στό κατώτατο, φυσιολογικό όριο τής αξίας τής εργατικής δύναμης, παρά στην πλήρη αξία τής.

Η άλλη πλευρά τού προβλήματος είναι όι άποδοχές τών εργαζόμενων που ήδη ξετάσαμε. Μένει τώρα ή σύγκριση τού μηνιαίου προϋπολογισμού τής τετραμελούς εργατικής οικογένειας με τις μηνιαίες άποδοχές τής εργατικής οικογένειας. Κάναμε τούς σχετικούς ύπολογισμούς με δύο παραλλαγές: ή μιá ύποθεση είναι εργαζόμενο, δηλαδή ένα εισόδημα σε κάθε τετραμελή οικογένεια, που είναι αρκετά διαδομένη περίπτωση στην Ελλάδα, και ή άλλη ύποθεση δύο εισοδήματα σε κάθε οικογένεια, περίπτωση που βρίσκεται πιό κοντά στόν μέσο όρο και έτσι μπορεί νά θεωρηθεί ένα τυπική. Τά παραπάνω στοιχεία στηρίζουν τις παραπάνω ύποθέσεις. Η άπογραφή τού 1958 έδειξε ότι τó 55% τών νοικοκυριών τών πόλεων είχε ένα μισθό, τó 30% είχε δύο και τó 14% τρεις μισθούς.¹⁰⁰ Τó 1971, από τόν συνολικό πληθυσμό τής Ελλάδας (7.055.068), τά 3.234.996 άτομα, δηλαδή τó 45,9%, ήταν οικονομικά ένεργός πληθυσμός και 3.820.072 άτομα, δηλαδή τó 54,1%, ήταν οικονομικά μι ένεργός πληθυσμός. Πρέπει νά ληφθεί άκόμα ύπόψη ότι στόν μη ένεργό πλη-

97. Βλ. Χρ. Εδελπίδη, *Οικονομική και κοινωνική Ιστορία τής Ελλάδος*, Αθήνα, 1950, σελ. 112.

98. Βλ. Η Αόγη, 22/3/1959.

99. Σχετικά με τις κανονικές ανάγκες, βλ. τó άρθρο Κ. Μπανταλόουκ στη *Νέα Οικονομία*, τεύχος 9/1958, σελ. 481-485.

100. Βλ. Η Αόγη, 22/3/1959.

ΠΙΝΑΚΑΣ 19. Σύγκριση εργατικού οικογενειακού προϋπολογισμού καί αποδοχών εργατών: 1938, 1955-1961 καί 1978

Έτος	Μηνιαίος προϋπολογισμός εργατικής οικογένειας σέ δρχ.	Μηνιαίες αποδοχές ενός άπασχολούμενου (γ)	Μηνιαίες αποδοχές σέ % του οικογενειακού προϋπολογισμού	Μηνιαίες αποδοχές σέ περίπρωτου δού άπασχολούμενου (δ)	Μηνιαίες αποδοχές σέ % του οικογενειακού προϋπολογισμού (δ)
1938	3.990 ^(α)	1.950	48,9	2.100-3.900	52,6-97,7
1955	2.457	1.205	49,0	1.650-2.410	67,2-98,1
1956	2.929	1.273	50,3	1.850-2.546	63,2-100,6
1957	2.640	1.345	51,0	1.850-2.680	70,1-101,5
1958	2.733	1.413	51,7	1.956-2.826	71,6-103,4
1959	2.841	1.678	59,1	2.736	96,3
1960	3.033	1.763	58,2	2.861	94,3
1961	3.253	1.875	57,6	3.037	93,4
1978	22.650 ^(β)	13.443	59,4	22.156	97,8

Παρατηρήσεις: α) 'Ο οικογενειακός προϋπολογισμός του 1938 είναι ίδιος με αυτόν του 1956-1958, δηλαδή αντιπροσωπεύει την ίδια άγοραστική δύναμη σέ δρχ. του 1938. 'Ο τρόπος ύπολογισμού αναλύεται στη διατριβή μου, 'Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Έλλάδα 1860-1960, σελ. 255-256 (χειρόγραφο).

β) 'Ο προϋπολογισμός του 1978 προέρχεται από άπόφαση που υπέγραψε ή θρυποφυρσία Κοινωνικών 'Υπηρεσιών κ. Α. Σουνοιδου, γιά τόν καθορισμό του άνωτάτου όριου δαπανών συντήρησης, προκειμένου νά παίρναται ύπόψη από τις άρμόδιες έπιτροπές κρίσης τών δικαιούχων στέγησης από τό πρόγραμμα Λαϊκής Κατοικίας. 'Αφορά τά έξοδα στοιχειώδους συντήρησης μιας τετραμελούς οικογένειας στην Έθνα και σέ πόλεις μέ πάνω από 80.0000 κατοίκους.

γ) Γιά τήν περίοδο 1938-1958 μέσα ήμερομίσθια, γιά τήν περίοδο 1959-1978 μέσα ήμερομίσθια άνδρών.

δ) Γιά τήν περίοδο 1938-1958, ό πρώτος αριθμός δείχνει τό σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου κατώτατου ήμερομίσθιου πολλαπλασιασμένου μέ τό 25 καί ό δεύτερος τό μέσο ήμερομίσθιο. Γιά τήν περίοδο 1959-78, ό αριθμός δείχνει τό σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου μέσου ήμερομίσθιου πολλαπλασιασμένου μέ τό 25 (έργασίες μέρες τό μήνα).

Πηγές: Τά στοιχεία γιά τόν μηνιαίο προϋπολογισμό εργατικής οικογένειας 1955-1961 προέρχονται από τήν ΓΣΕΕ. Βλ. Νέο Κόσμο, τεύχος 7/1962, σελ. 26. Γιά τό 1938 είναι δικός μας ύπολογισμός. Γιά τό 1978 είναι έπίσημος προϋπολογισμός του 'Υπουργείου Κοινωνικών 'Υπηρεσιών. Βλ. 'Η Αύγή, 24 Μαρτίου 1979. Γιά τις άποδοχές, βλ. Πίνακες 176, 177, 178, 179 καί 180.

θυσμό άνηκαν 608.316 συνταξιούχοι (8,6%) καί 3.027.108 άτομα (42,9%), που είχαν σάν κύρια πηγή συστήρησης τό νοικοκυριο ή άλλα άτομα.¹⁰¹ Τό αποτέλεσμα τών ύπολογισμών συνοψίζεται στόν Πίνακα 19.

Σέ περίπτωση ενός άπασχολούμενου, όι μηνιαίες άποδοχές τών εργατών κάλυπταν, τό 1938, τό 49%, στην περίοδο 1955-1961 τό 49-59% καί τό 1978 τό 59% τών αναγκαίων δαπανών του προϋπολογισμού της τετραμελούς εργατικής οικογένειας. Αυτό σημαίνει ότι στη μεταπολεμική περίοδο οι εργατικές οικογένειες που έχουν ένα μισθό ίκανοποιούν τό 50-60% τών αναγκών τους. Είναι όπωσδήποτε καλύτερη ή κατάσταση τών οικογενειών που έχουν δύο μισθούς. Στην περίπτωση δύο άπασχολούμενων, οι μηνιαίες άποδοχές μιας εργατικής οικογένειας κάλυπταν, τό 1938, τό 53-98%, τό 1955-1961 τό 63-103%¹⁰² καί τό 1978 τό 98% τών αναγκαίων δαπανών του εργατικού προϋπολογισμού. Συνεπώς, οι εργατικές οικογένειες που έχουν δύο μισθούς ίκανοποιούν τό 70-100% τών αναγκών που συμπεριλαμβάνονται στον εργατικό οικογενειακό προϋπολογισμό. Στην πραγματικότητα, τό ποσοστό είναι μικρότερο άν ληφθούν ύπόψη όλες οι κανονικές άνάγκες, συμπεριλαμβανομένων καί τών νεώτερον άναγκών που έχουν εμφανιστεί στις τελευταίες δύο δεκαετίες.

101. Στατιστική Έπετηρίς της Έλλάδος 1977, σελ. 96, καί 1978, σελ. 83.

102. 'Ο πρώτος αριθμός αποτελεί τό σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου κατώτατου εργατικού μισθού καί ό δεύτερος τό σύνολο ενός άνδρικού καί ενός γυναικείου μέσου εργατικού μισθού.

Τό τελικό συμπέρασμα είναι ότι στην Έλλάδα ή εργατική δύναμη πληρώνεται κάτω άπ' τήν αξία της, ότι δηλαδή υπάρχει ένα χάσμα ανάμεσα στις μεγαλύτερες άνάγκες, δηλαδή στην υψηλότερη αξία της εργατικής δύναμης, καί τό χαμηλότερο μισθό. Αυτό σημαίνει ότι οι εργαζόμενοι ίκανοποιούν λιγότερες άπ' τις κανονικές άνάγκες διατροφής, κατοικίας, μόρφωσης.

'Υπάρχουν όρισμένες κατηγορίες εργαζόμενων στις όποιες τό παραπάνω πρόβλημα εμφανίζεται μέ ιδιαίτερη όξύτητα. Τέτοια κατηγορία ήταν στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο οι άποροι που μέ τό εισόδημά τους¹⁰³ στην περίοδο 1955-1958 μπορούσαν νά ίκανοποιήσουν μόνο τό 30-50% τών αναγκών που συμπεριλαμβάνουν στον εργατικό προϋπολογισμό του άναφέραμα.

Άλλά υπάρχουν καί σήμερα όρισμένες κατηγορίες που ίκανοποιούν τις άνάγκες τους σέ πολύ χαμηλό βαθμό. Σ' αυτές ανήκει ένα μεγάλο μέρος τών συνταξιούχων. Τό 1976, π.χ., ό μέσος δρος βασικής συνταξης καί επιδόματος συζύγου του ΙΚΑ έφτανε γιά τήν ίκανοποίησή του 38% τών απαιτούμενων άναγκών στοιχειώδους διαβίωσης μιας συνταξιοχικής οικογένειας μέ δύο μέλη (βλ. Πίνακα 20).

3.2. 'Η άνισότητα στην κατανομή καί άνακατανομή του έθνικού εισοδήματος

Βασική εκδήλωση της σχετικής φτώχειας αποτελεί ή άνισοκατανομή του έθνικού εισοδήματος ανάμεσα

103. Βλ. Νέα Οικονομία, τεύχος 6/1958, Νέο Κόσμο, τεύχη 5/1952, 9/1954, 4/1956, 8/1956, 8/1956. 'Η Αύγή, 2-6/4/1958, 2/10/1958 καί Άγροτική Έπιθεώρηση, τεύχος 9/1957.

ΠΙΝΑΚΑΣ 20. Απαιτούμενα έξοδα για μία υποτυπώδη διαβίωση διμελούς οικογένειας συνταξιούχου του ΙΚΑ και έξοδα της τόν Οκτώβρη 1976

	Απαιτούμενα μηνιαία έξοδα σε δρχ.
1. Στέγαση	
Ένοικο δύο δωματίων	1.500
Φως, ηλεκτρικό, δημοτικά τέλη	200
Θέρμανση, πετρέλαιο	1.200
Νερό, ΟΑΠ, Νέα Έργα Κοινόχρηστα	200
	100
2. Τροφή 4 πιάτα φαγητό, 2 ροφήματα (120 και 30 τήν ημέρα x 30 μέρες)	4.500
3. Ένδυση, Υπόδηση (τό χρόνο δρχ. 4.500 διά 12)	370
4. Συμμετοχή σε φάρμακα	100
5. Ευκοινωνία, μία μετακίνηση	330
6. Μικροέξοδα, τσιγάρα, καφές (20x30)	600
Σύνολο εξόδων (κατώτερο όριο διαβίωσης)	9.100
Έσοδα	
1. Μέσος όρος βασικής σύνταξης	3.000
2. Επίδομα συνύγυο	450
Σύνολο εσόδων	3.450
Έλλειμμα τό μήνα	5.650

Πηγή: «Συνταξιοδοτικά Νέα», βλ. *Η Αύγή*, 5/11/1976.

στις διάφορες τάξεις και στρώματα, τό γεγονός δηλαδή ότι τό μερίδιο της εργατικής τάξης και της αγροτιάς στό έθνικό εισόδημα είναι μικρότερο από τήν άναλογία αυτών τών τάξεων στόν πληθυσμό, ενώ στην περίπτωση της άστικής τάξης συμβαίνει τό αντίθετο. Άλλά μέ τό θέμα αυτό δεν θα άσχοληθούμε έδω έκτενώς. Θά εξετάσουμε, όμως, μερικές άλλες πλευρές της σχετικής κοινωνικής φτώχειας, όπως είναι ή άνισότητα στις συνθήκες κατοικίας και στην παιδεία.

3.3. Η άνισότητα στις συνθήκες κατοικίας

Τά στοιχεία της άπογραφής του 1951 έδειξαν άνάγλυρα τήν άνισότητα στην κατανομή τών κατοικιών. Στο 29,9% τών κατοικιών ενός δωματίου, πού κατοικούνταν σχεδόν άποκλειστικά και μόνο από φτωχές εργατικές και αγροτικές οικογένειες, άναλογοϋσε μόνο τό 12,9% τού συνόλου τών δωματίων, ενώ στό 6,4% τών κατοικιών μέ 5, 6, 7 και πάνω δωμάτια, πού κατοικούνταν στην πλειοψηφία τους από οικογένειες της άστικής τάξης, άναλογοϋσε τό 15,5% τού συνόλου τών δωματίων. Μ' άλλα λόγια, ή άστική τάξη (δηλαδή λιγότερες από 100.000 οικογένειες) διέθετε πολύ περισσότερα δωμάτια άπ' ό,τι ή πλειοψηφία της εργατικής τάξης και της φτωχής αγροτιάς (δηλαδή πάνω από 500.000 οικογένειες).¹⁰⁴ Τά παραπάνω σημαίνουν

σε τελευταία άνάλυση ότι, προκειμένου για τήν πλειοψηφία της εργατικής τάξης και της φτωχής αγροτιάς, σε κάθε 4 άτομα άναλογοϋσε κατά μέσον όρο ένα δωμάτιο, ενώ, προκειμένου για τήν άστική τάξη, σε κάθε 4 άτομα άναλογοϋσαν 6 δωμάτια, δηλαδή 1,5 δωμάτιο σε κάθε άτομο. Τεράστιος συνωστισμός από τη μία μεριά και τεράστια έδρυχωρία και πολυτέλεια από τήν άλλη. Άκόμα μεγαλύτερη ήταν ή διαφορά από άποψη άνέσεων κατοικίας.

Η ποσοτική και ποιοτική άνισότητα στις συνθήκες κατοικίας χαρακτηρίζει όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό φαίνεται και από τά στοιχεία της άπογραφής του 1971. Όσον άφορά τήν ποσοτική άνισότητα: ύπήρχαν 174.288 νοικοκυριά, δηλαδή τό 7,0% τού συνόλου, πού είχαν στη διάθεσή τους μόνο 1 δωμάτιο, ενώ 191.732 νοικοκυριά, δηλαδή τό 7,7%, είχαν στη διάθεσή τους 6 δωμάτια και πάνω. Τόν ίδιο χρόνο ύπήρχαν 50.940 νοικοκυριά, δηλαδή τό 2,1% τού συνόλου, πού είχαν 3 μέλη και πάνω, αλλά διέθεταν μόνο 1 δωμάτιο, ενώ 9.008 νοικοκυριά, δηλαδή τό 0,4%, είχαν ένα μέλος, αλλά διέθεταν 6 δωμάτια και πάνω.¹⁰⁵ Τήν ποιοτική (και ποσοτική) άνισότητα καταδεικνύουν τά παρακάτω στοιχεία: 13.424 νοικοκυριά μέ 42.204 μέλη, δηλαδή τό 0,5% τού συνόλου τών νοικοκυριών και κατοίκων, κατοικούσαν σε μη κανονικές κατοικίες. Στην πραγματικότητα, τό ποσοστό αυτό είναι πολύ μεγαλύτερο, γιατί τά κριτήρια πού έφάρμοσε ή ΓΣΕΕ δεν άναποκρίνονταν στό διεθνώς άποδεκτά κριτήρια της κανονικής κατοικίας. Έτσι συνυπολογίζονται στις κανονικές κατοικίες χιλιάδες νοικοκυριά πού συγκατοικούν ή μένουν σε σπίτια χωρίς βρύση, άποχέτευση, χώρους ύγιεινής κτλ...¹⁰⁶ Πραγματικά, τό 1971 ύπήρχαν 118.320 νοικοκυριά μέ 298.880 μέλη, δηλαδή τό 4,8% τού συνόλου τών νοικοκυριών και τό 3,5% τών κατοίκων, πού μοιράζονταν τήν κατοικία.¹⁰⁷ Τό 1971 ύπήρχαν 32.564 νοικοκυριά, δηλαδή 1,3% τού συνόλου, μέ 4 και πάνω άτομα κατά δωμάτιο και 47.052 νοικοκυριά, τό 1,9% τού συνόλου, μέ 3-4 άτομα κατά δωμάτιο, ενώ από τήν άλλη μεριά ύπήρχαν 1.030.052 νοικοκυριά, δηλαδή τό 41,6%, μέ άριθμό ατόμων κάτω τού ενός κατά δωμάτιο. Άνιση είναι και ή κατανομή τών άνέσεων. Τό 1971, π.χ., από τά νοικοκυριά μέ 4 άτομα και πάνω άνά δωμάτιο μόνο 8,3% είχαν λουτρό ή ντους και 61,7% είχαν ηλεκτρικό φώς, ενώ ό ίδιος δείκτης ήταν αντίστοιχα 45,1% και 91,2% στό νοικοκυριά μέ άριθμό ατόμων κατά δωμάτιο κάτω τού ενός.¹⁰⁸

Σχετικά μέ τήν κοινωνική, ταξική άνισότητα τών συνθηκών κατοικίας, πολύτιμες πληροφορίες παρέχει ή μελέτη τού Ξ. Βλάχου.¹⁰⁹ Ο συγγραφέας διακρίνει τρεις κοινωνικές κατηγορίες: τήν κατώτερη τάξη, τά

105. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 34.

106. Νίκος Καλογόρου, Τό πρόβλημα της κατοικίας για τούς μετανάστες της πόλης, στό βιβλίο *Μελέτες για τήν κατοικία στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 47.

107. Στο ίδιο, σελ. 35.

108. Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1977, σελ. 36.

109. Ξενοφών Βλάχος, Κατοικία και κοινωνικές τάξεις στόν Έλληνικό άστικό χώρο, στό βιβλίο *Μελέτες για τήν κατοικία στην Ελλάδα*, έπιμέλεια Δ.Α. Φατούρου, Α. Παπαδόπουλος, Β. Τεντοκάλη, Θεσσαλονίκη, 1979, σελ. 73-129.

104. Οί ύπολογισμοί έγιναν μέ βάση τήν άπογραφή τού 1951 και άφορούν τό σύνολο τών μόνιμων κατοίκων (1.707.000) της χώρας. Δεν πάρθηκαν όπόψη οί 156.000 κατοικίες πού είναι μόνο για όρισμένες έποχές. Βλ. *Στατιστική Έπετηρίς της Ελλάδος 1958*, σελ. 127.

κατώτερα μεσαία στρώματα, τὰ ἀνώτερα μεσαία στρώματα καί τὴν ἀνώτερη τάξη. Σὲ συνέχεια θὰ ἀντιπαραθέσουμε τὶς πληροφορίες πού ἀφοροῦν τῇ λεγόμενῃ *κατώτερῃ τάξῃ*, στὴν ὁποία κατατάσσεται καὶ τῆς ἐργάτες, καί τῇ λεγόμενῃ *ἀνώτερῃ τάξῃ*, στὴν ὁποία ἀνήκει ἕνα μέρος τῆς ἀστικής τάξης.

Οἱ δεικτές πυκνοκατοίκησης (ΔΠ) στὴν κατώτερη τάξη εἶναι ὑψηλότεροι ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο, πού τὸ 1971 ἦταν 0,98. «Ἐδῶ βρισκόμαστε τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ΔΠ ἀπὸ 1,6 μέχρι 2,0 καὶ τὸ σύνολο σχεδόν τῶν ΔΠ ἀπὸ 2,0 καὶ πάνω». Στὴν ἀνώτερη τάξη οἱ ΔΠ εἶναι πολὺ πῶ χαμηλοὶ ἀπὸ τὸν μέσο ὄρο. «Ἐλάχιστες φορές ξεπερνοῦν τὸ 1,0, ἐνῶ τεράστιο ποσοστὸ τῶν νοικοκυριῶν παρουσιάζουν ΔΠ μικρότερο καὶ ἀπὸ 0,5».¹¹⁰

Τεράστια εἶναι ἡ ἀνισότητα στὸν τομέα τῶν *στοιχειωδῶν ἀνέσεων τῆς κατοικίας* (ἠλεκτρικὸ ρεύμα, τρεχούμενο νερὸ, χώροι ὑγιεινῆς, θέρμανση κτλ.).¹¹¹ Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα πού δίνουν ἡ ΕΣΥΕ καὶ τὸ ΚΕΠΕ παρατηροῦμε ὅτι τὰ στελέχη πού ἀνήκουν στὰ ἀνώτερα μεσαία στρώματα παρουσιάζουν ἄριστες συνθήκες τῶν βασικῶν ἀνέσεων τῆς κατοικίας. Οἱ ὑπάλληλοι (κυρίως κατώτερα μεσαία στρώματα) τοὺς ἀκολουθοῦν. Φυσικὰ, ἡ ἀνώτερη τάξη παρουσιάζει ἀκόμα καλύτερες συνθήκες καὶ ἀπὸ τὰ στελέχη. Ἡ κατώτερη τάξη (ἐργάτες εἰδικευμένοι καὶ ἀνεπίδητοι) παρουσιάζει χαμηλότερα ποσοστὰ ἰκανοποιητικῶν συνθηκῶν. Πολὺ πῶ εὐγλωττα μιλῶν οἱ χάρτες τῶν λεκανοπεδίων τῆς Ἀττικής ἔδω διακρίνεται ἡ κατὰ τόπους κατανομὴ τῶν στοιχειωδῶν ἀνέσεων. Ὁ γενικός δεικτὴς μὴ ἀνέσεων εἶναι ἐντοπιστικὰ χαμηλότερος σ' ὁλόκληρο τὸ δυτικὸ μέρος τοῦ συγκροτήματος ὅπου κατοικοῦν ἡ κατώτερη τάξη καὶ τὰ κατώτερα μεσαία στρώματα. Τὴν πρώτη θέση τὴν κατέχει βέβαια τὸ βορειοδυτικὸ τμήμα, ὅπου ὑπάρχουν πολλὲς αἰθαίρετες κατοικίες, Παρόμοια εἶναι καὶ τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ χάρτη ὅπου σημειώνεται ἡ ὕδρευση καὶ θέρμανση. Ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὕδρευση, καθοριστικὴ εἶναι ἡ οὐσιαστικὴ ἔλλειψη ἔργων ὑποδομῆς στοὺς «φτωχοὺς» δήμους καὶ κατὰ δεύτερο λόγο ἡ τοπογραφία. Ἡ κατανομὴ τῆς ἐσωτερικῆς θέρμανσης δείχνει συγχρόνως καὶ τὴν οἰκιστικὴ ἀνανέωση· οἱ νέες πολυκατοικίες ἔχουν πάντα καλύτερη. Ἐτσι, σ' ὄλο τὸ δυτικὸ μέρος τῆς Ἀθήνας, ἡ θέρμανση γίνεται με πετρέλαιο καὶ ἀρκετὲς φορές δὲν ὑπάρχει καθόλου.

Ὁδισιακτικὲς κοινωνικὲς διαφορὲς ὑπάρχουν καὶ στοὺς *τύπους τῶν κατοικιῶν*. *Βασικοὶ τύποι τῆς κατοικίας τῆς ἐργατικῆς τάξης εἶναι ἡ λαϊκὴ μονοκατοικία καὶ—σὲ μικρότερο βαθμῶ—ἡ ἐργατικὴ μονοκατοικία καὶ ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία*. Βασικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς *λαϊκῆς μονοκατοικίας* εἶναι οἱ σοβαρότερες ἐλλείψεις στοιχειωδῶν ἀνέσεων καὶ ἡ μὴ ἰκανοποιητικὴ συντήρηση. «*Ἡ λαϊκὴ μονοκατοικία τῆ συναντᾶμε στὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς περιφέρειας τῆς Ἀθήνας, τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῶν μεγάλων ἐλληνικῶν πόλεων*. Μὲ μιά κλιμάκωση γοήτρου, ἀποτελεῖ σήμερα τὴν κυριότερη μορφή κατοικίας τῶν κατώτερων μεσαιῶν στρωμάτων καὶ τῆς κατώτερης τάξης (ἡ τελευταία σὲ

περιοχὲς πού πρόσφατα ἐντάχθηκαν στὸ σχέδιο πόλης). Ἐργάτες εἰδικευμένοι καὶ ἀνεπίδητοι, μικροῦ-πάλλληλοι, μικροεργαζόμοι, βιοτέχνες καὶ τεχνίτες, στεγάζονται σὲ μονοκατοικίες καὶ μὲ διαφορετικὰ ποσοστὰ ἀνάμειξη ἀπὸ συνοικία σὲ συνοικία. Ἐδῶ δὲν θὰ συναντήσουμε πού ἀνώτερα στρώματα».¹¹² Ὅσον ἀφορᾷ τὶς *ἐργατικὲς πολυκατοικίες*, ἡ ἐξωτερικὴ τους ἐμφάνιση—ὅπως γενικότερα σ' ὁλόκληρο τὸν κόσμο—δὲν εἶναι πάντα καλὴ». Ἡ συντήρηση, σχεδόν πάντα ὑποτυπώδης, ἔχει σὰν ἀποτέλεσμα τὴ γρήγορη ἐξαθλίωση τῶν κατασκευῶν. Ἐτσι, σὲ μερικὲς περιοχὲς (οἱ παλιεὲς ἐργατικὲς συνοικίες τῆς Καισαριανῆς, γιὰ παράδειγμα) ἔχουν μεταβληθεῖ σὲ slums.¹¹³ Ὁ τύπος τῆς *ἐργατικῆς μονοκατοικίας* «δὲν εἶναι πολὺ συνθησιμῆς. Θὰ τὸν συναντήσουμε μόνο στα ὄρια μερικῶν ἐπαρχιακῶν πόλεων ὅπου ἡ γῆ εἶναι φθιρῆ (Γιάννινα, Τρίκαλα, Μεσολόγγι). Τὶς περισσότερες φορές πρόκειται γιὰ προκατασκευασμένα πού κτίζονται γρήγορα γιὰ νὰ καλύψουν ἄμεσες ἀνάγκες γιὰ κατοικία. Τὸ σχέδιό τους εἶναι ἄπλο: κύβου κολλημένοι οἱ ἕνας κοντὰ στὸν ἄλλο σχηματίζουν σειρὲς με ἀσφαλτοστρωμένους ἢ ὄχι δρόμο ἀνάμεσα σὲ σειρὲς καὶ κήπους 10-20 τετραγωνικῶν μέτρων...».¹¹⁴

Μικρὸ σχετικά ποσοστὸ ἐργατῶν στεγάζεται σὲ *λαϊκὲς πολυκατοικίες*, πού εἶναι κατὰ κύριο λόγο κατοικίες τῶν μικροπαλλήλων καὶ μικροεπαγγελματιῶν. «Ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία συναντιέται σ' ὅλες σχεδόν τὶς λιγότερο προνομιούχες περιοχὲς τῶν μεγάλων πόλεων, ἀπὸ τὶς σχετικὰ κεντρικὲς μέχρι καὶ τὶς περιφερειακές... *Στὸ μέτρο πού ἀξάνεται ὁ πληθυσμὸς τοῦ συγκροτήματος καὶ τὰ ἐπιτρεπόμενα ὄψη στὸ σχέδιο πόλης, ἡ λαϊκὴ πολυκατοικία δείχνει ὅτι ἔχει τὴν τάση νὰ ἀντικαταστήσει τὴν ἀντιστοιχὴ τῆς μονοκατοικίας σὲ ὄλο καὶ μεγαλύτερη κλίμακα...* Ἀκόμα καὶ σὲ μερικὲς νέες οὐσιαστικὰ ἐργατικὲς συνοικίες κοντὰ στὴ βιομηχανικὴ ζώνη (π.χ. Εἰσοσμός) εἶναι κυριαρχος τύπος κατοικίας».¹¹⁵ Βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι τὰ φτηνὰ ὑλικά πού χρησιμοποιοῦνται καὶ ἡ μὴ καλὴ κατασκευὴ, ὁ κακὸς ἐξοπλισμὸς καὶ ἡ συνήθως κακὴ συντήρηση.

«Ἀντίθετα, *μεγάλο μέρος τῆς ἀστικής τάξης στεγάζεται σὲ ἰδιόκτητες μονοκατοικίες ἢ βίλλες ἐκλεκτῶν προαστίων*. Ἡ παραδοσιακὴ ἀλλά καὶ νέα μεγαλοαστικὴ τάξη, ἂν ἐξαίρεσει κανεὶς ὀρισμένα παλιὰ καὶ νέα κτίσματα τῶ Κολωνακίου (ρετιρέ κυρίες) ἔχει μεταφερθεῖ στὰ ὑγιεινὰ προνομιούχα προάστια τῆς Ἀθήνας καὶ στεγάζεται προπῶντα σὲ ἰδιόκτητες μονοκατοικίες... Ἐτσι, ἡ πῶ συνθιμισμένη σήμερα *μεγαλοαστικὴ μονοκατοικία εἶναι ἡ «βίλλα» τῶν ἐκλεκτῶν προαστίων...*»¹¹⁶ Τὰ βασικὰ τῆς χαρακτηριστικὰ εἶναι τὸ μεγάλο μέγεθος, ὁ πολὺ καλὸς ἐξοπλισμὸς, τὰ ἀκριβὰ ὑλικά, ἡ τεράστια ποικιλία τῶν ρυθμῶν, τῶν μορφῶν, τῶν χρωμάτων καὶ τῶν ξύλων, ἡ ἄριστη συντήρηση, τὸ ἄφθονο πράσινο, ἡ ἐφαρμογὴ σύγχρο-

112. Στὸ ἴδιο, σελ. 106-107.

113. Στὸ ἴδιο, σελ. 99.

114. Στὸ ἴδιο, σελ. 94.

115. Στὸ ἴδιο, σελ. 113-115.

116. Στὸ ἴδιο, σελ. 109.

110. Στὸ ἴδιο, σελ. 89-90.

111. Στὸ ἴδιο, σελ. 91.

νης αρχιτεκτονικής και ή χρησιμοποίηση έργων τέχνης, γενικά ή πολυτέλεια.¹¹⁷

3.4. Η ανισότητα στην εκπαίδευση

Η Ελλάδα χαρακτηρίζεται από έλλειψη ισότητας ευκαιριών στην εκπαίδευση. Η κοινωνική προέλευση, ή οικονομική κατάσταση, το μορφωτικό επίπεδο των γονέων επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη σύνθεση των φοιτητών. Στην ανώτατη εκπαίδευση υπεραντιπροσωπεύεται ή αστική τάξη και υποαντιπροσωπεύεται ή εργατική τάξη και ή άγροτιά. Οι εργάτες, π.χ., αντιπροσώπευαν τό 1971 τό 30,7% του ένεργου άνδρικού πληθυσμού 45-54 ετών, ενώ έδιναν τό 1974 μόνο τό 20,6% του συνόλου των φοιτητών. Η σχέση ισότητας ήταν επομένως 0,67, δηλαδή πολύ μικρότερη από τό 1 (πού δείχνει ότι δέν υπάρχει καμιά ανισότητα). Στους άγρότες, ή σχέση ισότητας ήταν 0,69. Αντίθετα, τά έλεύθερα επαγγέλματα αντιπροσώπευαν τον ίδιο χρόνο τό 5,1% του ένεργου άνδρικού πληθυσμού και τό 10,3% του συνόλου των φοιτητών. Η σχέση ανισότητας ήταν συνεπώς 1,98. Στους έμπόρους, ή σχέση ανισότητας ήταν 1,32.¹¹⁸ Από τά στοιχεία βγαίνει τό συμπέρασμα ότι «ή ανώτερη κοινωνική τάξη έχει 2,5 φορές περισσότερες πιθανότητες νά δει τά παιδιά της στό πανεπιστήμιο άπ' ό,τι ό εργατικές και άγροτικές οικογένειες... ή οικονομική δυσπραγία μιάς οικογένειας, τό μορφωτικό ή επίπεδο, ό κοινωνικά καθορισμένες φιλοδοξίες της επηρεάζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχολική επιτυχία των παιδιών της». Μέ άλλα λόγια, «ή ισότητα ευκαιριών δέν σημαίνει ταυτότητα ευκαιριών στην εκπαίδευση».¹¹⁹

«Οι ανισότητες πού προέρχονται από τήν κοινωνική προέλευση επιτείνονται από τίς διαφορές πού υπάρχουν στό μορφωτικό επίπεδο. Τά παιδιά των οποίων ό πατέρας έχει πανεπιστημιακή μόρφωση υπεραντιπροσωπεύονται στην ανώτατη εκπαίδευση (σχέση ισότητας 2,38 κατά τό 1973-74). Τό ίδιο συμβαίνει και για τά παιδιά μέ πατέρα πού έχει γυμνασιακή μόρφωση (σχέση ισότητας 2,33). Αντίθετα, οι νέοι μέ πατέρα πού έχει τελειώσει τό Δημοτικό ή έχει ακόμα υποδεέστερη εκπαίδευση, υποαντιπροσωπεύονται και έχουν αντίστοιχη σχέση ισότητας 0,85 και 0,54».¹²⁰

3.5. Μερικές συγκρίσεις μέ τίς άλλες χώρες-μέλη τής ΕΟΚ

Η φτώχεια είναι παγκόσμιο φαινόμενο, αλλά έχει διαφορετικές διαστάσεις και μορφές στις διάφορες χώρες και περιοχές. Η απόλυτη φυσική φτώχεια παρουσιάζει μαζικές διαστάσεις στις χώρες του τρίτου κό-

σμου, αλλά μικρότερες διαστάσεις στις άναπτυγμένες χώρες. Η σχετική κοινωνική φτώχεια εξακολουθεί νά αποτελεί μεγάλο πρόβλημα και στις άναπτυγμένες χώρες. Η Ελλάδα, σάν χώρα μέ μεσαίο επίπεδο ανάπτυξης, κατέχει και στόν τομέα τής φτώχειας μιά ενδιάμεση θέση. Οι διαστάσεις τής φτώχειας του πληθυσμού της είναι μικρότερες άπ' αυτές των χωρών του τρίτου κόσμου, αλλά μεγαλύτερες άπ' αυτές των προηγμένων χωρών. Αυτό φαίνεται και από τίς παρακάτω διεθνείς συγκρίσεις μέ τίς άλλες χώρες τής ΕΟΚ. Λόγω έλλειψης κατάλληλων στοιχείων, ό συγκρίσεις δέν είναι συστηματικές για όλόκληρη τήν υπό εξέταση περιοδο-περιορίζονται σε όρισμένους βασικούς δείκτες.

Η εξέλιξη των πραγματικών μισθών παρουσιάζει παρόμοιες τάσεις σ' όλες τίς χώρες τής ΕΟΚ. Υπάρχουν όμως διαφορές στους ρυθμούς. Στην περιόδο του μεσοπολέμου, π.χ., ή πτώση τής άγοραστικής δύναμης των ήμερομισθίων στην Ελλάδα ήταν μεγαλύτερη άπ' ό,τι στην Ίταλία στην πρώτη μεταπολεμική περιόδο. Αντίθετα, ή άύηση στην Ελλάδα ήταν γρηγορότερη άπ' ό,τι στην Ίταλία. Στή δεκαετία του 1970, όμως, έχουμε πάλι διαφορετική πορεία: στην Ίταλία συντελείται σχεδόν συνεχής άύηση, ενώ στην Ελλάδα έχουμε αύξομειώσεις (βλ. Διάγραμμα Ι, ΙΙ). Σε σύγκριση μέ τίς άλλες χώρες τής ΕΟΚ, ή άύηση των πραγματικών μισθών στη μεταπολεμική περιόδο ήταν γενικά γρηγορότερη στην Ελλάδα.¹²¹

Τό απόλυτο επίπεδο των ήμερομισθίων και μισθών, εξακολουθεί νά είναι στην Ελλάδα χαμηλότερο άπ' αυτό των άλλων χωρών τής ΕΟΚ. Τό 1978, π.χ., τό έτήσιο εισόδημα του βιομηχανικού εργάτη μέ δύο παιδιά ήταν στην Ελλάδα κατά 1,8 - 2,2 φορές μικρότερο άπ' αυτό των άλλων χωρών τής ΕΟΚ (βλ. Πίνακα 21).

Ο ύποσιτισμός ήταν, και εξακολουθεί νά είναι, περισσότερο διαδομένος στην Ελλάδα σε σχέση μέ τίς άλλες χώρες τής ΕΟΚ. Προπολεμικά, ό συνθήκες διατροφής του έλληνικού λαού παρουσιάζαν τόσο από ποσοτική, όσο και από ποιοτική, άποψη μεγάλη καθυστέρηση σε σχέση μέ τίς άναπτυγμένες χώρες.

121. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες Στέργιου Μπαμπανάση, στό ίδιο, σελ. 1105-1107.

ΠΙΝΑΚΑΣ 21. Έτήσιο εισόδημα βιομηχανικού εργάτη μέ δύο παιδιά στις χώρες τής ΕΟΚ, τό 1978

Χώρα	Έτήσιο εισόδημα σε χιλιάδες δυτικο-γερμανικά μάρκα	Ποσοστό μέ βάση τήν Ελλάδα=100
1. Δυτική Γερμανία	23,2	216,8
2. Βέλγιο	22,3	208,4
3. Γαλλία	20,6	192,5
4. Ίταλία	20,2	188,8
5. Άγγλία	18,8	175,7
6. Ελλάδα	10,7	100,0

Πηγή: Κοινωνία και Οικονομία, τεύχος Μαρτίου 1980, σελ. 83.

117. Βλ. περισσότερες λεπτομέρειες στό ίδιο, σελ. 108-111.

118. Στοιχείο Γ. Σπυρόπουλου. Βλ. άρθρο Γ. Μητραλιά, «Η κοινωνική προέλευση φραγμός στην εκπαίδευση», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 14/12/1978.

119. Στο ίδιο.

120. Γ. Μητραλιά, «Ανισότητα στην εκπαίδευση όταν δέν υπολογίζονται διαφορές μορφωτικού επιπέδου των γονέων», Οικονομικός Ταχυδρόμος, 11/1/1979, σελ. 21.

ΠΙΝΑΚΑΣ 22. Σύγκριση τῆς διατροφῆς τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ ἀγγλικοῦ λαοῦ (1938-1944)

Εἶδη διατροφῆς	Κατὰ κεφαλή ἐτήσια κατανάλωση σέ κλά Κατανάλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἔλληνικοῦ λαοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ πρὶν τὸν πόλεμο τῆ διάρκειά τοῦ πολέμου	
	Κατὰ κεφαλή ἐτήσια κατανάλωση σέ κλά Κατανάλωση τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ	Κατανάλωση τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ πρὶν τὸν πόλεμο
Σιτηρά	146,0	123,0
Ὄσπρια	8,6	2,4
Πατάτες	17,0	116,0
Κρέας	19,0	46,3
Αἰγῶ	4,3	10,4
Γάλα	39,0	136,0
Τυρί	5,3	5,3
Βούτυρο	0,9	3,4
Λάδι καὶ λίπος	14,0	15,7
Ζάχαρη	10,0	28,2
Φρούτα	31,6	25,0
Λαχανικά	56,0	90,0

Πηγή: 'Α. Ἀγγελόπουλου, *Τὸ οικονομικὸ πρόβλημα τῆς Ἑλλάδας*, Ἀθήνα, 1945, σελ. 10.

«Ὁ Ἕλληνας ἐργάτης—γράφει ὁ Χαριτάκης γιὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1920—διατάσσεται κατὰ κανόνα πολὺ χειρότερα τοῦ συναδέλφου του τῶν λοιπῶν προηγμένων ἐυρωπαϊκῶν κρατῶν...».¹²² Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαός, ἀκόμα καὶ σὲ καιρὸ εἰρήνης, διατρέφεται πολὺ χειρότερα ἀπ' ὅτι ὁ ἀγγλικὸς λαός σὲ

122. Γ. Χαριτάκη, *στό ἴδιο*, σελ. 98.

καιρὸ πολέμου. Ἡ διατροφή τοῦ ἀγγλικοῦ λαοῦ κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου ἀνταποκρινόταν σὲ 2.827 θερμίδες κατὰ κεφαλή τὴν ἡμέρα, ἐνῶ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ σὲ 2.600 θερμίδες στὴν προπολεμικὴ περίοδο (μέσος ὄρος 1935-38), καὶ ἀπ' αὐτὲς τὸ 60% προέρχονταν ἀπὸ δημητριακὰ (βλ. Πίνακα 22).

Τὸ 1952-53, ἀπὸ 10 ἀναπτυγμένες ἐυρωπαϊκὲς χώρες, ἡ Ἑλλάδα εἶχε τὴ χαμηλότερη ποσότητα καὶ τὴ χειρότερη σύνθεση διατροφῆς.¹²³ Ἀπὸ μιὰ μελέτη ποῦ διεξήγαγε ὁ Ὄργανισμὸς Τροφῶν καὶ Γεωργίας (FAO), τὸ 1963, γιὰ τὴν κατάσταση διατροφῆς τῶν κατοίκων 43 χωρῶν, ἀποδείχτηκε ὅτι «Ἡ Ἑλλάς βρίσκεται στὴν ὄγδοη θέση, μὲ μέση ἡμερήσια κατανάλωση πρωτεϊνῶν 95 γραμμάρια...».¹²⁴

Στὴν περίοδο 1960-1974, ἡ ἰδιωτικὴ κατανάλωση στὴν Ἑλλάδα ἀυξήθηκε μὲ γρηγορότερους ρυθμοὺς ἀπ' ὅτι στὴν πλειοψηφία τῶν χωρῶν-μελῶν τοῦ Ο.Ο.Σ.Α. Ἐτσι, ἡ θέση ποῦ κατέχει ἡ Ἑλλάδα στὸ ἐπίπεδο ἰδιωτικῆς κατανάλωσης βελτιώθηκε σὲ σχέση μὲ 18 χώρες τοῦ Ο.Ο.Σ.Α καὶ χειρότερεσε στὴν περίπτωση μόνο δυὸ χωρῶν, τῆς Πορτογαλίας καὶ Ἰαπωνίας. Ἡ διαφορά ποῦ χωρίζει τὴν Ἑλλάδα ἀπ' τὸν μέσο ὄρο τῆς Ε.Ο.Κ τῶν 9 χωρῶν στὴν κατὰ κεφαλή ἰδιωτικὴ κατανάλωση ἀπὸ 234,1%, ποῦ ἦταν τὸ 1960, μειώθηκε σὲ 175,9% τὸ 1974 (βλ. Πίνακα 23).

123. Βλ. *Οικονομικὴ καὶ Λογιστικὴ Ἐγκυκλοπαίδεια Ε.Λ.Λ.Α.Σ.*, τ.Δ', Ἀθήνα, 1958, σελ. 670.

124. Ι.Κ. Ἐξάρχου, *στό ἴδιο*, σελ. 24.

ΠΙΝΑΚΑΣ 23. Κατὰ κεφαλή ἰδιωτικὴ κατανάλωση στίς χώρες τοῦ Ο.Ο.Σ.Α, 1960 καὶ 1974

Χῶρες	1960		1974	
	Σὲ δολ. ΗΠΑ σὲ σταθερὲς τιμές 1970	Ἑλλάδα=100	Σὲ δολ. ΗΠΑ σὲ σταθερὲς τιμές 1970	Ἑλλάδα=100
1. Δυτικὴ Γερμανία	1.121	260,1	1.845	196,5
2. Γαλλία	1.105	256,4	1.999	212,9
3. Ἴταλία	562	151,3	1.227	130,7
4. Κάτω Χῶρες	862	200,0	1.516	161,5
5. Βέλγιο	1.167	270,8	1.953	208,0
6. Λουξεμβούργο	1.236	286,8	1.964	209,2
7. Ἀγγλία	1.141	264,7	1.514	161,2
8. Ἴρλανδία	669	155,2	1.025	109,2
9. Δανία	1.332	309,1	1.985	211,4
Ε.Ο.Κ τῶν 9	1.009	234,1	1.652	175,9
10. Ε.Λ.Λ.Α.Δ.	431	100,0	939	100,0
11. Τουρκία	199	46,2	305	32,5
12. Νορβηγία	1.141	264,7	1.762	187,7
13. Σουηδία	1.640	380,5	2.364	251,8
14. Ἑλβετία	1.461	339,0	2.163	230,4
15. Αὐστρία	740	171,7	1.324	141,0
16. Πορτογαλία	285	66,1	672	71,6
17. Φινλανδία	757	175,6	1.436	153,0
18. Ἰσπανία	361	83,8	766	81,6
19. Η.Π.Α.	2.265	525,5	3.320	353,6
20. Καναδός	1.722	399,5	2.678	285,2
21. Ἰαπωνία	458	106,3	1.188	126,5

Πηγή: *Ἐθνικὸ Λογιστισμὸ τῆς Ἑλλάδος, 1958-1975*, σελ. 220.

Η αναλογία της εγχώριας ιδιωτικής κατανάλωσης στο ακαθάριστο εγχώριο προϊόν το 1974 ήταν στην Ελλάδα 69,7%. Το ποσοστό αυτό ήταν χαμηλότερο απ' αυτό των 4 χωρών και υψηλότερο απ' αυτό των 16 χωρών-μελών του ΟΟΣΑ.¹²⁵ Αυτό δείχνει πώς στην Ελλάδα υπάρχει μεγάλη ροπή προς την κατανάλωση.

Όσον αφορά τη διεθνή σύγκριση της διάρθρωσης της κατανάλωσης στην άρχη της ελληνοπολεμικής περιόδου, το 1950-1951, σε σύγκριση με άλλες ευρωπαϊκές χώρες, η Ελλάδα είχε τη μεγαλύτερη αναλογία στην κατανάλωση ψωμιού και λοιπών δημητριακών, λιπών και ελαίων και ένα από τα υψηλότερα ποσοστά στην κατανάλωση ζάχαρης, ζαχαρωδών και λαχανικών, όσπριων και φρούτων. Σε όλα τα άλλα είδη, και ιδιαίτερα στο κρέας, η αναλογία ήταν πολύ μικρότερη.¹²⁶

Στις δεκαετίες 1960-1970 συντελέστηκε μια ιδιαιτέρως βελτίωση της διάρθρωσης της ελληνικής ιδιωτικής κατανάλωσης και σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο και σε σύγκριση με άλλες χώρες. Παρ' όλο αυτό, στην ελληνική ιδιωτική κατανάλωση, σε σύγκριση με τις αναπτυγμένες χώρες, αν και εξακολουθεί να είναι μεγαλύτερη η αναλογία των τροφίμων, του ψατισμού, ύπδησης, είναι μικρότερη η αναλογία των δαπανών διαρκών αγαθών και εκπαίδευσης, αναψυχής κτλ.¹²⁷

Το 1978 η κατά κεφαλή ιδιωτική κατανάλωση στην Ελλάδα ήταν κατά 1,01-2,7 φορές μικρότερη απ' αυτήν των άλλων χωρών-μελών της ΕΟΚ. Η διαφορά ήταν στην περίπτωση των αυτοκινήτων/1000 κατοίκων 2,4-5,4 φορές και στην περίπτωση των τηλεφώνων/1000 κατοίκους 0,7-2,1 φορές.¹²⁸

Διάφορες συγκρίσεις αποδείχνουν ότι οι συνθήκες ύγείας και υγειονομικής περιθαλψής είναι γενικά χειρότερες στην Ελλάδα, σε σχέση με την πλειοψηφία των άλλων χωρών της ΕΟΚ (βλ. Πίνακα 4).

Τά εργατικά άτυχημα στα αναπτυγμένες χώρες παρουσιάζουν γενικά πτωχική τάση στη μεταπολεμική περίοδο. Η Ελλάδα δεν ακολουθεί με συνέπεια αυτή τη ροπή. «Έντονη είναι η άνησυχία της ΓΣΕΕ από την αύξηση των άτυχημάτων σε εργοστασιακούς χώρους. Το φαινόμενο αυτό δίνει στη χώρα μας το θλιβερό προνόμιο να κατέχει στόν τομέα αυτόν την πρώτη θέση στον ευρωπαϊκό χώρο...»¹²⁹ Η συχνότητα και η βαρύτητα των εργατικών άτυχημάτων στην Ελλάδα είναι γενικά μεγαλύτερη απ' αυτήν της πλειοψηφίας των αναπτυγμένων χωρών.

Το ποσοστό των ανέργων στόν ενεργό πληθυσμό στην περίοδο πριν το 1960 ήταν γενικά μεγαλύτερο από αυτό των άλλων χωρών της ΕΟΚ. Στις δεκαετίες του 1960-1970 το ποσοστό των έγγεγραμμένων σά

ΠΙΝΑΚΑΣ 24. Ένεργός πληθυσμός της ΕΟΚ ως ποσοστό μέσα στο συνολικό

Χώρες	1960	1970	1978/79 1980
1. Βέλγιο-Λουξεμβούργο	40	37,7	41,0
2. Δανία	46	49,9	51,3
3. Γαλλία	43	41,9	43,1
4. Δυτική Γερμανία	48	43,9	44,4
5. Ολλανδία	38	36,7	37,4
6. Ιρλανδία	41	37,6	35,0
7. Ιταλία	41	36,6	39,4
8. Μεγάλη Βρετανία	48	46,3	47,1
9. ΕΛΛΑΔΑ	44	37,0	32,9

Πηγές: 1. *Yearbook of Labour Statistics 1977*, 980.
2. C.N. Athanassopoulos, *The Wealth of Nations*, 1979, 80.
3. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, 'Αθήνα, 1979 (με συνεργασία της Βάσως Πορταρίτου-Κρεστεινή). «Οι πραγματικές διαστάσεις της άνεργιας και της υποαπασχόλησης στην Ελλάδα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 14/1/1982, σελ. 38.

Γραφεία Εύρεσης Έργασίας άνεργων είναι μικρότερο- αλλά μαζί, «η άνεργία-υποαπασχόληση στην Ελλάδα βρίσκεται σε επίπεδα υψηλότερα από τα αντίστοιχα μέσου όρου της ΕΟΚ».¹³⁰ Το ποσοστό του άνεργου πληθυσμού στην Ελλάδα είναι χαμηλότερο (33%) απ' όλες τις χώρες της ΕΟΚ (35-51%) (βλ. Πίνακα 24). Το γεγονός αυτό θα έχει σαν συνέπεια να δξυνθεί στο μέλλον το πρόβλημα της φτώχειας, γιατί ο πληθυσμός της Ελλάδας είναι (από τους πιο γραμμένους στην Ευρώπη), και η αναλογία του μη ενεργού πληθυσμού, δηλαδή των συντηρουμένων, είναι μεγαλύτερη. Έπειτα το πρόβλημα το γεγονός ότι η αναλογία της γυναικείας απασχόλησης είναι στην Ελλάδα πολύ μικρότερη σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ.

Το επίπεδο ανεργίας είναι στην Ελλάδα χαμηλότερο απ' αυτό άλλων μελών της ΕΟΚ. Το ίδιο είναι μικρότερο και το ποσοστό των επιδοτούμενων άνεργων.

Η αναλογία των άστεγων ήταν στο παρελθόν μεγαλύτερη στην Ελλάδα από ότι στις άλλες χώρες της ΕΟΚ. Το Διεθνές Συνέδριο των Βρυξελλών είχε διαπιστώσει το 1951 ότι «το 50% των εργατοπαλλήλων στην Ελλάδα διαβίω υπό στεγαστικά συνθήκες, οι οποίοι είναι οι αθλιότεροι της Ευρώπης».¹³¹ Στη μεταπολεμική περίοδο, όμως, στις νέες κατοικίες που αναλογούν σε 1000 κατοίκους, η Ελλάδα κατέχει μάλιστα τις πρώτες θέσεις στην Ευρώπη. Σε σύγκριση, όμως, με τις αναπτυγμένες χώρες της ΕΟΚ, εξακολουθεί ακόμα να παρουσιάζει καθυστέρηση δσον αφορά το μέγεθος και τις άνεσεις των κατοικιών. Οι Έλληνες δεν έχουν φτάσει ακόμα το διεθνές standard των αναπτυγμένων χωρών του ενός δωματίου και άνω.

Η αναλογία των χαμηλόμισθων, χαμηλοεισοδηματιών και των άπορων, σε σχέση με τις άλλες χώρες της ΕΟΚ, στην Ελλάδα είναι υψηλότερη. Το ίδιο ισχύει και για τους μετανάστες που άποτελούν το φτωχο στρώμα των χωρών ύποδοξης.

125. Βλ. 'Εθνικούς Λογαριασμούς της Ελλάδος, 1958-1975, σελ. 211.

126. Ύπουργείο Συντονισμού, 'Η ιδιωτική κατανάλωση 1950 και 1951', Αθήνα, 1955, σελ. 18.

127. Βλ. 'Εθνικοί Λογαριασμοί της Ελλάδος, 1958-1975, σελ. 221.

128. Ύπολογισμοί OECD. βλ. *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 20/11/1980.

129. 'Η Φωνή της ΓΣΕΕ, 20 Νοεμβρίου 1978.

130. Μαρία Νεγρεπόντη-Δελιβάνη, *στό ίδιο*.

131. *Νέα Οικονομία*, 5/1951, σελ. 227-228.

Τό ποσοστό τῶν ἀγράμματων, στή μεταπολεμική περίοδο, ἐξακολουθεῖ νά εἶναι ἕνα ἀπό τά ὑψηλότερα στήν Εὐρώπη. Ἀντίθετα, τό ἐπίπεδο ἐκπαίδευσης-μόρφωσης εἶναι ἀπό τά χαμηλότερα.

Τό ποσοστό τοῦ ἑλληνικοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ κάτω ἀπό τό ἐλάχιστο ὄριο διαβίωσης εἶναι ὑψηλότερο στήν Ἑλλάδα ἀπ' αὐτό τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς ΕΟΚ. Ὁ μέσος Ἕλληνας—σέ σχέση μέ τόν Δυτικοευρωπαῖο—ἰκανοποιεῖ λιγότερες ἀνάγκες.

Ἡ ἀνισότητα στήν κατανομή τοῦ ἔθνικοῦ εἰσοδήματος, τῶν κατοικιῶν, τῶν δυνατοτήτων καί ἐδκαιριῶν μόρφωσης κτλ. εἶναι ἐντονότερη στήν Ἑλλάδα ἀπό τήν ἀντίστοιχη τῆς ΕΟΚ. Σ' αὐτό συμβάλλει καί τό σύστημα τῆς ἄμεσης φορολογίας πού—ἀντί νά ἀμβλύνει—ἐντείνει τήν ἀνισοκατανομή τῶν εἰσοδημάτων.

Οἱ διαστάσεις τῆς φτώχειας στήν Ἑλλάδα εἶναι πολύ μεγαλύτερες ἀπ' αὐτές τῶν ἄλλων χωρῶν-μελῶν τῆς ΕΟΚ, ἀλλά εἶναι μικρότερες ἀπ' αὐτές τῶν χωρῶν τοῦ τρίτου κόσμου. Εἶναι δύσκολο νά προσδιορίσει καί νά συγκρίνει κανεῖς μέ ἀκρίβεια τή φτώχεια στίς διάφορες χώρες, ἰδιαίτερα ἂν ληθοῦν ὑπόψη οἱ κοινωνικές πλευρές τοῦ προβλήματος, οἱ στατιστικές δυσκολίες

κτλ. Μέ βάση τά στοιχεῖα καί τούς ὑπολογισμούς, πού ἀναφέρουμε στή μελέτη, μπορούμε νά βγάλουμε τό συμπέρασμα ὅτι τό ποσοστό τῶν φτωχῶν στήν Ἑλλάδα προσεγγίζει τό 20% τοῦ πληθυσμοῦ, εἶναι δηλαδή διπλάσιο ἀπό τό μέσο ποσοστό τῆς ΕΟΚ πού ὑπολογίζεται γύρω στό 10%. (Ὁ ὑπολογισμός γιά τήν Ἑλλάδα παίρνει ὑπόψη—μεταξύ τῶν ἄλλων—τό ποσοστό τῶν ἐργατῶν καί ὑπαλλήλων πού βρίσκονται στό κατώτατο κλιμάκιο ἀμειβῆς (12,8%), τό ποσοστό τῶν ἀνέργων καί ὑποαπασχολούμενων, πού εἶναι 8,7%, τό ποσοστό τοῦ πληθυσμοῦ πού ζεῖ σέ ἄθλιες συνθήκες κατοικίας (7,2%), τούς συνταξιούχους μέ πολύ χαμηλές συντάξεις κ.ἄ. Ἀπ' τό ὑπολογισμένο κατ' αὐτό τόν τρόπο ποσοστό ἀφαιροῦνται φυσικά οἱ ἐπικαλύψεις).

Ταυτόχρονα, πρέπει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι καί ὁ βαθμός φτώχειας εἶναι μεγαλύτερος στήν Ἑλλάδα ἀπ' τόν μέσο ὄρο τῆς ΕΟΚ. Αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ἀπ' τό γεγονός ὅτι στήν Ἑλλάδα—σέ σχέση μέ τόν μέσο ὄρο τῆς ΕΟΚ—τό ἐτήσιο εἰσόδημα τοῦ βιομηχανικοῦ ἐργάτη εἶναι δύο φορές μικρότερο, τό χάσμα ἀναγκῶν καί εἰσοδήματος εἶναι μεγαλύτερο.